

СКЕНИРАНО У

ГЕОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Бранка Тошић
Драгана Матијевић
Весна Лукић

**ДУНАВСКО-МОРАВСКИ
КОРИДОР
- НАСЕЉА -**

Београд
2004.

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

GEOGRAPHIC INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ"

SPECIAL ISSUES

Nº 62

Branka Tošić, Ph. D

Dragana Matijević

Vesna Lukić, M. Sc

**DANUBE-MORAVA CORRIDOR
- SETTLEMENTS -**

Belgrade

2004

С.ш 7/2004:62

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

Посебна издања

Књига 62

др Бранка Тошић

Драгана Матијевић

мр Весна Лукић

**ДУНАВСКО-МОРАВСКИ КОРИДОР
- НАСЕЉА -**

Београд

2004.

Издавач/Editor
Географски институт "Јован Цвијић" САНУ

Главни уредник/Editor in Chief
др Јасмина Ђорђевић

Рецензенти/Reviewers
др Милан Бурсаћ
др Марина Тодоровић

Картографска обрада/Cartographical prepare
Мирела Бутирић

Енглески превод/English translation
мр Јелена Ђалић-Љубојевић

Примљено за штампу на седници Уређивачког одбора
Географског института "Јован Цвијић" САНУ 1. новембра 2004.

Истраживање и штампање финансијски су помогли:
Министарство науке и заштите животне средине Владе Републике Србије

Штампа/Printed by
CICERO, Београд

Тираж/Printed in
200

САДРЖАЈ

УВОД	7
ФАКТОРИ РАЗВОЈА НАСЕЉА	9
Положај.....	9
Географско-саобраћајни положај.....	9
Урбана мрежа у Подунављу као основа регионалне и прекограничне сарадње	13
Положај центара у зони Коридора у Србији	14
Утицај саобраћајно-економског положаја Коридора на развој мреже насеља	16
Потенцијали за формирање и развој насеља	17
Генеза насеља у зони Коридора	20
КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА У ОПШТИНАМА КОРИДОРА	25
Карактеристике насеља према величини и функцијама	25
Морфолошки тип насеља	32
Развој мреже насеља	33
Величинске и функцијске промене насеља	33
ЦЕНТРИ РАЗВОЈА	39
Основне карактеристике стања и промена у општинским центрима.....	39
Процес урбанизације	46
Утицај градова на развој околних и других насеља у појасу Коридора.....	50
Метропола у зони Коридора	55
Београд, као самостално насеље	56
Београдски регион	58
Метрополитенско подручје	59
Функционална подручја макрорегионалних и регионалних центара.....	62
Речни ток и линијски инфраструктурни системи – фактор дезинтеграционих процеса функцијског система насеља и центара.....	67
Проблеми у насељима и центрима.....	69
ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА И ПЛАНИРАЊЕ НАСЕЉА.....	71

Основни принципи процеса територијалне организације	74
Будућа територијална организација насеља.....	79
Тенденције развоја и организације насеља у зони Коридора	81
Могућности за развој сеоских насеља	83
Заштита насеља у близини коридора	89
ЗАКЉУЧАК	93
Л и т е р а т у р а	97
SUMMARY	102

ПРЕДГОВОР

Планом научноистраживачке делатности Географског института «Јован Цвијић» САНУ у периоду 2002-2005. година предвиђено је да се обради научна тема «ДУНАВСКО-МОРАВСКИ КОРИДОР КАО ГЛАВНА ОСОВИНА РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА И ИНТЕГРАЦИЈЕ СРБИЈЕ СА ОКРУЖЕЊЕМ У ОКВИРУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ» (Пројекат бр. 1620), са више пратећих подпројеката, чију је реализацију прихватило Министарство науке и заштите животне средине. Значај овог простора за нашу Републику био је одлучујући фактор за комплексна географска истраживања и за њихову примену у планирању простора и другим научним и техничким дисциплинама. Програмом истраживања замишљено је да се Пројекат одвија по фазама, избором научних тема чија израда зависи од постављене методологије и плана истраживања по усвојеном пројекту и подпројектима.

Циљ истраживања се односи на постојећи ниво, смер активiranости, дефинисане проблеме, повољност коришћења простора, као и атрактивност локалитета и центара на Дунавско-моравском коридору. Поред тога, истраживање укључује потенцијалну намену простора у правцу рационалног коришћења непосредне гравитационе зоне и у складу са интеграцијом Србије у шире окружење.

Оцена природних и антропогених вредности простора Дунавско-моравског коридора дефинише се са становишта потреба појединих привредних делатности и активности становништва за дугорочнијим развојем. Правци регионалног развоја, развоја градова, као и интегрални правци будућег повезивања са окружењем дефинишу се упоредо са концепцијом развоја инфраструктурних система, концепцијама коришћења туристичких и пољопривредних потенцијала, као и са концепцијом заштите животне средине.

Истраживање насеља на овом простору је од посебног значаја, будући да ова географска дисциплина спада у групу комплексних и интегралних. Она

обједињује и повезује у јединствену целину категорије природног и друштвеног карактера са свим њиховим регионалним дејствима и импликацијама у геопростору.

Монографија НАСЕЉА ДУНАВСКО-МОРАВСКОГ КОРИДОРА садржи проблематику изучавања мреже насеља: карактеристике, односе, процесе, као и основне правилности које су се јавиле у односима у развоју насеља на посматраној територији. Исправно је дато тежиште на анализи структуре мреже насеља у општинама према делатностима применом квантитативних метода класификације, уз наглашавање економско-функцијских карактеристика, јер оне имају највећу повезаност са стварним радним потенцијалима који постоје у насељима општина, а и због тога што информације о делатностима интегрису и осветљавају скоро све друге облике информација (нпр. о становништву, привреди, земљишту). Истраживање дефинише тенденције у развоју насеља, као и смернице за реализацију просторно-економског развоја система насеља на нивоу општина на подручју Дунавско-моравског коридора. Посебна важност дата је анализи градова и осталих центара, с обзиром на то да они представљају најактивнију категорију у развоју насеља и трансформацији простора. Истраживању насеља претходи анализа и оцена положаја и економских фактора који су од утицаја на развој насеља. Циљ истраживања, дакле, био је да се за ово подручје проучи мрежа насеља и центара као сложен просторни систем, њена структура и однос према осталим компонентама околног геопростора.

Аутори ове књиге усмерили су своје истраживање и на примену и проверу теоријских сазнања и метода који се користе у изучавањима из области географије насеља и центара. Постављени циљ има и своју практичну страну, у смислу откривања проблема у једном ширем спектру посматрања, што је довело до указивања на даље правце развоја. Као оригинални истраживачки рад са својом дефинисаном територијом, овај рад је ближе везан за локални политички, урбани, рурални, социолошки и економски контекст од њихове историјске позадине до данашњих дана.

Један од најзначајнијих фактора који има утицаја на формирање и промене мреже градова и насеља је специфично, линијско, подручје истраживања – осовина развоја са израженим геопотенцијалима, али и различитим географским и другим карактеристикама, као и коридор и речни ток, који се могу испољавати и као фактори дезинтеграционих процеса функцијског система центара.

Аутори

УВОД

Подручје истраживања односи се на насеља у општинама кроз које пролази Коридор X на територији Републике Србије, укључујући и његова два крака, Xb - кроз централну Војводину и Xc - у Понишављу, односно насеља у општинама кроз које пролази железничка пруга, која готово паралелно прати овај друмски правац.

Просторна јединица истраживања је општина и центри општина, или сумарно, обе макрорегионалне целине – Војводина и Централна Србија. Подаци се односе на стање из Пописа становништва 2002. године. Процеси развоја насеља и центара претежно се заснивају на периоду после Другог светског рата или на периоду најинтензивнијих популационих и функцијских промена – од шездесетих година до краја двадесетог века.

Природни, антропогени и други спољни фактори развоја (географски и саобраћајни положај, демографске карактеристике, природни потенцијали и карактеристике привреде и објеката јавних служби) дају основу за оцену потенцијала развоја насеља и центара. Анализа одговарајућих индикатора обухвата поређење насеља општина овог подручја са просечним вредностима за Републику Србију¹. На тај начин се непосредно оцењују развојни фактори или ограничења.

¹ Сви индикатори за Републику Србију презентовани су без података за Косово и Метохију, будући да се на територији јужне покрајине не налази подручје истраживања - Коридор.

Нагласак на центрима развоја заснива се на теорији да су центри насеља која својим активностима сопствених полова развоја подстичу развој околних насеља у својој зони утицаја. Центри се у развојном смислу јављају и као полови агломирања привредних и непривредних делатности, стамбених, радних, снабдевачких и других функцијско-просторних јединица. Процес агломирања у највећим центрима Србије који се налазе на овом простору, довео је до поларизације подручја у односу на остали простор Републике. Концентрација становништва, нарочито у средњим и већим градовима, довела је, такође, и до већег степена урбанизације.

Београд са својим метрополитенским подручјем има значајан положај на овом простору. Изразита доминантност главног града у односу на остала насеља утицала је на интензивнију трансформацију насеља на његовом административном подручју. Функцијска подручја остала два макрорегионална центра Коридора, као и зоне утицаја регионалних центара на истраживаном подручју анализирани су и ван подручја Коридора.

Актуелан процес територијалне организације у периоду транзиције и проблеми у његовом решавању на подручју Коридора потенцирани су и овом приликом, будући да се истовремена примена децентрализације и централизације могу спроводити само одговарајућом планском регионализацијом у центрима или заједницама насеља на широј територији, која обухвата и залеђе посматраног подручја.

Територијална организација и циљеви развоја дати у одговарајућим планским документима послужили су као основа за дефинисање тенденција развоја и будућу организацију насеља у зони Коридора.

ФАКТОРИ РАЗВОЈА НАСЕЉА

Положај

Географско-саобраћајни положај

Дунавско-моравска и савска осовина, која има изузетан саобраћајни положај и природне услове за развој, чини окосницу просторне структуре Србије. Кроз њу пролази Коридор Х, један од стратешки најважнијих европских коридора, будући да повезује земље Западне Европе са Југоисточном Европом (скица 1).

Правац Коридора Х, Салцбург-Љубљана-Загреб-Београд-Скопље-Солун, дуг је 2.360 km, а скоро трећина његове дужине је на територији Србије, око 800 km. Крак Хb чини ауто-пут Е-75 и железничка пруга, на правцу Будимпешта - Суботица - Нови Сад - Београд (391 km), где се спаја са ауто-путем Е-70 главног коридора, и железничком пругом Шид - Београд. Од Београда, као главног саобраћајног чворишта у нашој земљи, Коридор Х наставља према југу долином Мораве, тј. моравско-вардарском осовином, преко Ниша, Скопља, Солуна до Егејског мора. У Нишу се главни крак спаја са огранком Хс, који прати долину Нишаве упоредничког правца и који даље према истоку повезује градове Димитровград (на српско-бугарској граници) и Софију са Истамбулом.

Како овим простором пролазе поменути међународни коридори који омогућавају директно укључивање Србије у мрежу европских путева, они су, у исто време, кључни фактор саобраћајног повезивања и интеграције Србије у шире окружење. Територија Србије, преко

Скица 1 – Положај општина у зони Коридора у Србији

дунавско-моравске и савске долине, представља спону између западноевропског подручја с једне, са земљама на југоистоку Европе и подручјем Блиског истока, с друге стране. Ови мултимодални коридори оцењени су као најбитнији фактор за интеграцију Србије са економског аспекта планирања развоја на принципима одрживости.

Просперитет Србије, као отворене привреде може се градити само укључивањем у регионалне интеграције и међународне организације, јер Европска унија чини непосредно окружење према којем су усмерени робни, услужни и финансијски токови. Интеграциони токови и регионализација светске привреде актуелни су и на простору Југоисточне Европе. Регионалне интеграције представљају облик ширења и примене принципа и правила глобализације уз прилагођавање и уважавање регионалних услова и специфичности. Један од важних елемената интеграције земаља Старог континента јесу комуникације, тачније коридори са активном разменом путника, робе и капитала.

Развојну оријентацију Србије у интеграционим токовима опредељују два битна момента. Први се односи на формирање регионалних иницијатива ради лакшег укључивања у европске развојне токове, а други – на просторно повезивање трасирањем и дефинисањем мултимодалних коридора (Дерић Б., 1998). Како дунавско-савска и моравска осовина развоја имају кључни значај у интеграцији Србије у Европу, тиме су, дакле, оне и главни фактор њене интернационализације.

Распадом СФРЈ, прекидањем савско-дунавског коридора и првобитним покушајем међународног игнорисања савско-моравског правца X у планираној мрежи мултимодалних коридора² било је доведено у питање његово даље валоризовање. Међутим, није се могао мимоићи положај и неприкосновен значај коридора на поменутом правцу, па је донета одлука о његовом накнадном реafirмисању³ (Дерић Б., 1999).

Пред европским земљама стоји одговоран задатак валоризације и реконструкције постојећих комуникација, а Унија, с друге стране, има битну улогу у њиховом финансирању и суфинансирању. Један од економских циљева ЕУ јесте њен продор на југоисток Европе, зато међу коридорима који пролазе кроз овај део Европе (X, IX, IV, VIII)

² Критска декларација 1994. године

³ Хелсиншка декларација 1997. године

постоји јака конкуренција, који коридор заузима стратешки најатрактивнију позицију. Свакако да је корист обострана, Југоисточна Европа ће са савременом и густом мрежом коридора постати саобраћајно равноправна са остатком развијене Европе (Матијевић Д., Лукић В. 2004).

И за саму унутрашњост Србије, у оквиру територије оивичене њеним границама, како је оцењено и у Просторном плану Републике Србије (1996), од великог је значаја потез дунавско-савске и моравске долине, јер пролази централним делом Србије и представља снажни интеграциони потенцијал и просторно-функционални стожер повезивања и прожимања, нарочито северног и средишњег дела Републике. До доношења овог плана подунавско-поморавски правац није битније фаворизован. У просторно-функцијском и у развојном потенцијалу дунавско-савска и моравска осовина чине “крст концентрације”, односно поларизације развоја.⁴

На кључној осовини развоја, као важном линијском региону Србије, издваја се Војводина, као равничарско подручје средњег Подунавља на чијем јужном ободу се налази највећа урбана агломерација, и Централна Србија – чијом средином се протеже моравска осовина развоја. Поред тога, други крак ка југоистоку чини слабије изражена осовина долином реке Нишаве.

Центрипетална и конвергентна својства Подунавља и Поморавља манифестују се кроз гравитационо деловање на просторне системе

⁴ И велики војсковођа у Првом српском устанку – Карађорђе добро је разумео стратешки правац моравског правца, па је изградио војна утврђења у Туприји, Иванковцу, Ражњу и у Делиграду.

Просвећени српски кнез Михаило у свом дневнику од 12. јуна 1859. године, схватајући значај моравског правца, бележи «о гвозденом путу што би се од Вијене и Пеште преко Аустрије и Мађарске до Београда спустио се, од Београда долином Мораве ка долини Вардара ишао и до Солуна избио, и тако Средишњу Јевропу са Јужном повезао ... Од Ниша би се кад србски постане, крак гвозденог пута према Софији и Цариграду имао градити, и од Лесковца према Куманову, и затим, према Солуну». («Бездно», Светлана Велмар-Јанковић, 1995).

Наш најистакнутији географ, Јован Цвијић у делу «Балканско полуострво» (стр. 25-30) истиче да је *Via militaris* био један од главних на Балканском полуострву још од римског и византијског доба, који је ишао долином Мораве до Костолца (*Viminacium*). Овај правац је Царски пут који су крсташи користили у више похода на исток да «ослободе» Христов гроб, а касније је остао од значаја за германска продирања на исток. Овај пут је, такође, био и главни правац турског надирања у Европу.

ближег и даљег окружења. У ширем смислу, скоро целокупно подручје Србије је под непосредним утицајем осовина развоја (преко попречних осовина развоја: западно-моравске, тимочке, дринске, ибарске и др. Милетић Р., Тошић Б. 2003). Цвијић је, такође, указивао на важност трансферзалних (попречних) комуникација, које иду правцем исток-запад и секу се или се уливају у лонгитудиналну, моравску осовину, повећавајући њен значај.

Урбана мрежа у Подунављу као основа регионалне и прекограничне сарадње

Са аспекта просторног планирања за привредни развој и сарадњу региона дуж Дунава (прекогранична сарадња) веома је важна природа урбане мреже. Анализа урбане мреже доводи се у везу са развојном снагом реке и важности речног транспорта. У оквиру регионалне кооперације у европском Подунављу појавило се више видова сарадње.⁵ С једне стране, постоје еврорегиони који су били формирани учешћем неколико земаља а са друге - билатерална кооперација између градова и региона. Таква сарадња је обично традиционална и њен развој је био условљен речним транспортом. Интензитет веза био је под утицајем многих природних и социјалних фактора. У земљама југоисточне Европе три четвртине Дунава су државне границе, које су обично и регионалне границе. У горњем и средњем делу тока има неколико градова који су изграђени на обе обале реке (Улм, Нови Улм, Линц, Беч, Комарно, Будимпешта). Ови градови имају централне функције, они су престонице или регионални центри. У неким случајевима град се интегрисао својим јаким везама са селима са супротне стране (Hardi T., 2000).

Како секције Дунава у оквиру појединих европских земаља обично формирају регионалне границе, функцијска феза «мостовских градова» је слабила будући да су они били оријентисани на чување сопственог залеђа, тако да је зона утицаја ових градова била

⁵ Детаљније о сарадњи на Подунављу погледати у радовима Б. Стојкова, Б. Дерића, М. Вујошевића, Д. Тошића, М. Вујошевића, итд. у «Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој», Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996. година; у «Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса» Удружење урбаниста Србије, Београд, 1998. година.

ограничена сопственом обалом. Дуж деоница где је Дунав државна граница уздизали су се мањи градови са слабијом везом између њих. У току историје њихов задатак је обично био заштита својих утицајних појасева, тако да су они били утврђени.

Да ли постоје такви градови који су спремни да развију сарадњу? Градови на обалама реке су функцијски развијенији и представљају централна насеља својих региона (Линц, Ђер, Нови Сад) или главне градове својих земаља (Беч, Братислава, Будимпешта, Београд). Железничке и путне осовине биле су дадатан погодан фактор за изградњу Беча-Ђера-Будимпеште и Новог Сада-Београда-Смедерева. Регионални центри у југословенско-румунском Подунављу су даље од Дунава, а само неколико градова се може наћи дуж реке. Разлика у карактеристикама урбане мреже дуж Дунава показује да је она била под утицајем спајајућег или раздвајајућег утицаја реке.

Подунавље је, као граница Србије, било дуго подручје раздвајања. Како се европски концепти регионализације заснивају на функцијским, а не на административним границама, Подунавље, као део посматране осовине развоја, постаје, пре свега, подручје спајања. Применом нодалности региона и давању функцијских значаја центрима развоја, Подунавље је могуће посматрати као интегралну развојну осовину, а принцип нодалности је најприхватљивији да би се проблем баријерности превазишао (Ђорђевић Д. и др. 1998). Градски (нодални) региони су сачињени од нодова – чворишта градских центара различитог степена централитета, преко којих се обавља проток становништва, робе и информација.

Третирање Подунавља као интегралне територије, дефинисање приступа у планирању и његовом развоју и интеррегионалном и интрарегионалном окружењу могуће је остварити применом принципа градских региона.

Положај центара у зони Коридора у Србији

Интензивирање веза са суседима и развијање транзитних веза Централне Европе са Југоисточном Европом одвија се ефикасно захваљујући конвергентним својствима овог Коридора, а првенствено средњег Подунавља на правцу Нови Сад-Београд-Панчево-Смедерево, где је формирана највећа урбана агломерација Србије са метрополитенским формама и садржајима. Привлачна снага простора

испољава се кроз концентрацију становништва и агломерацију активности. Гравитациона снага простора огледа се у процесу највеће концентрације промета, насеља, људи и производње, па је овај простор, заједно са шумадијским градовима и градовима у долини Велике Мораве, добио улогу историјског језгра, а затим и економског, демографског и културног језгра Србије.

Целокупним простором ове осовине доминира београдско метрополитенско подручје које користи изванредан положај на рекама Дунаву и Сави. Оно обухвата и околне општине - Панчево, Стару Пазову, Смедерево, Смедеревску Паланку. Београдска агломерација, повезана са Панчевом и суседним центрима, новосадска агломерација која се шири према Бачкој Паланци, као и нишка агломерација у поморављу, одређују просторно-функцијску структуру читавог подручја. У београдско-панчевачком Подунављу се спајају посавска, сремска, колубарска и банатска, а у новосадском чворишту - развојне осовине Бачке, Срема и Баната, док се у смедеревском - спајају Подунавље и Поморавље. Нишка агломерација спаја Поморавље са Понишављем. Београдска агломерација ће убудуће, захваљујући свом положају, неминовно бити једна од капија Европе. На овом простору се укрштају поменута два коридора – савско-дунавски – Коридор VII и Коридор X. Оно у исто време чини целину са новосадским ширим градским подручјем, а у ширем смислу им припада и сремска осовина развоја, односно дунавско-савски појас развоја.

Ниш, као секундарни макрорегионални центар Србије и главни комплемент Београду у укључивању у међународне регионално интеграционе процесе, од којег воде два коридора, ка југу долином Јужне Мораве и ка југоистоку долином Нишаве према Пироту и Софији, није у довољној мери успео да вреднује свој прворазредни регионални положај. Предиспозиције да постане секундарни комплемент Нишу у долини Јужне Мораве има Врање (пре него Лесковац), јер оно добија функцију пограничног града који треба да буде спона са насељима у Македонији (Тошић Д., 2000).

На сремском правцу на коридору Београд-Нови Сад налазе се мањи градови (Инђија, Стара Пазова, Нова Пазова) који су се развили захваљујући положају на овом делу коридора, али који због близине ова два велика центра нису били у могућности да достигну већи раст нити значајнији поларизациони утицај у свом окружењу.

Положај поморавских градова – Смедеревске Паланке, Велике Планае, а нарочито Пожаревца, утицао је на њихов већи значај за

насеља у залеђу. Најзначајнија урбана агломерација средњих градова у долини Велике Мораве су Јагодина, Ћуприја и Параћин, чија међусобна близина омогућује планирање просторне поделе делатности и функционисање градова као јединственог урбаног центра.

Нове границе Југославије деведесетих година условиле су промену значаја географско-саобраћајног положаја појединих градова. Тако насилно прекинуте зоне утицаја савског коридора омогућиле су јачање улоге северног крака Коридора Х са Суботицом (и у извесној мери и са градовима средње Бачке – Бачка Топола, Врбас), која је искористила предности граничног промета и положај на чворишту радијалних друмских и железничких праваца у међународним интеграционим токовима. Сектор ових градова, иако је удаљен, функционално је везан за ширу зону дунавске осовине развоја (Тошић Б., Милетић Р. 2002).

Утицај саобраћајно-економског положаја Коридора на развој мреже насеља

Изузетан значај дунавског и моравског појаса (подразумевајући и савски појас), као основног за излазак и везе Србије са европским простором, имао би за последицу повећану концентрацију производње, капитала, саобраћаја, насељавања и становништва у овом делу Србије. Простор има значајне потенцијале за пољопривреду, енергетику, са релативно развијеном привредом и са концентрацијом највећих градова.

Та привлачна снага осовине развоја, међутим, негативно је утицала и на популационо пражњење периферних и брдско-планинских подручја Србије. Погранична подручја, значајна за отварање према суседним државама, такође развојно заостају, а не располажу значајним потенцијалима за развој нити добрим саобраћајним везама.

Интензиван процес индустријализације у периоду после Другог светског рата, а нарочито шездесетих и седамдесетих година, постајао је главна детерминанта развоја, на читавом простору СФРЈ, па се он изразито манифестовао и на посматраном подручју. Временом је измењена структура активног становништва у којој је раније доминирала пољопривредна, са претежно сеоским становништвом знатне социјалне и културне заосталости. Структурне промене у

индустрији са низом пратећих делатности, укључујући и изградњу неопходних инфраструктурних система, довеле су до тога да је индустрија постала доминантна привредна делатност, што је изазивало крупне промене и у уређености и у организованости простора, уз његову све изразитију диференцијацију, нарочито између градских и сеоских подручја. Распадом СФРЈ, уз процес деиндустријализације, у последњој деценији дошло је до интензивнијег развоја сервисних делатности и до стагнације процеса деаграризације.

Емиграција становништва са сеоских подручја и насељавање градова и на овом простору, нарочито у његовом средишњем и јужном делу, довела је до све веће поларизације између развијенијих центара, који су постали носиоци укупног развоја, и осталих насеља.

Процес урбанизације био је најважнији фактор формирања просторно-функцијског значаја дунавско-моравске осовине развоја. Урбанизација се заснива на покретљивости становништва из руралних у урбана насеља и на смањивању аграрних и порасту неаграрних делатности. У првој фази урбанизација је имала поларизациони карактер са изразитијим растом већих центара. У каснијој фази развијају се сложене агломерације, системи насеља различитог функцијског капацитета и хијерархије. Велики је број већих и средњих сеоских насеља значајног аграрног потенцијала.

Са аспекта просторног планирања, економског развоја и повезивања региона дуж Дунава – велика просторна и прекогранична кооперација и дуж Мораве, унутрашња међурегионална кооперација (преко кракова ка Суботици и ка Пироту, који, такође, имају улогу трансграничне кооперације) - природа урбане мреже је врло важан фактор. У питању су адекватна величина градова, њихов потенцијал и квалитет урбане мреже који је у могућности да оствари регионалну интеграцију.

Потенцијали за формирање и развој насеља

Простор Коридора располаже одличним условима за развој привреде, што представља један од фактора за насељавање и развој мреже насеља. Значајна је пољопривреда, са великим учешћем жита. На овом подручју су крупни индустријски комплекси и зоне. Повољни природни услови - морфолошке и хидролошке карактеристике терена -

омогућили су, поред изградње инфраструктурних система, и интензивније насељавање.

Ако би се као главни фактори за анализу повољности економско-географског положаја за даљи развој и изградњу насеља и центара сматрали најзначајнији потенцијали на ширем подручју Коридора, онда би се они свели на следеће:

- обрадиво земљиште највишег и високог степена плодности (I – IV бонитетне класе) погодно за развој земљорадње - оранице и баште у општинама Коридора чине 80% пољопривредног земљишта (у Србији 68%),

- повољни услови за коришћење обиља површинске воде за развој индустрије и других привредних делатности,

- повољни услови за коришћење површинске и подземне воде за снабдевање становништва,

- пространи терени погодни за изградњу и ширење насеља,

- повољни морфолошки услови за изградњу инфраструктурних система, других привредних и јавних објеката, као и објеката за становање,

- погодне зоне и локалитети за развој туризма и сродних делатности - угоститељства, трговине (транзитни туризам, лов и риболов, локалитети великих градова, спелеолошки објекти у Поморављу, природне реткости Посавине, бањски туризам у долини Нишаве и Јужне Мораве и сл.),

- знатан достигнут ниво развијености привредних комплекса већих градова.

Иако осовина развоја Дунавско-моравског коридора чини простор са најповољнијим геопотенцијалима за насељавање, развој привреде и већих урбаних центара, ово подручје нема водећу улогу у структури геопростора Србије, јер је, по многим обележјима, у нивоу републичког просека, или чак испод њега, нарочито кад је реч о економским показатељима (табела 1).

Подручје Коридора, ни према резултатима просторног плана (деоница Београд-Ниш), није имало очекиване ефекте на подстицање уравнотеженијег регионалног и привредног развоја и саобраћајну интеграцију простора Србије. Узрок томе може да буде већ остварена концентрација становништва и активности пре изградње аутопута. Друго, за постизање веће интегрисаности Србије, интеррегионалним и

Табела 1 - Фактори развоја насеља у општинама Коридора

Обележје	Насеља на коридору			Насеља у Србији		
	Укуп. (прос.)	В	ЦС	Укуп. (прос.)	В	ЦС
Становника по насељу 2002. године	2800	5452	2408	1593	4351	1290
Величина насеља, у km ² 2002. године	23,7	45,2	12,1	29,7	46,2	13,2
Удео становн. до 19 година у % 1991. године	26	25	27	26	26	26
Удео неписмених у % 1991. године	7,6	3,8	9,7	7,1	4,1	6,8
Природни прираш. на 1000 ст. 2000. године	-4,5	-5,4	-4,0	-3,9	-5,7	-3,3
Удео пољопр. становн. у % 1991. године	20,1	14,4	23,1	17,9	13,7	18,6
Удео избеглог становн. у укупном у % до 1995. године	11,3	15,0	9,9	9,2	13,4	7,7
Број запослен. на 1000 становн. 2000. године	206	222	198	246	259	242
Број запосл. у индустрији и рударству на 1000 становника 2000. године	73	69	75	83	83	83
Нац. доходак по становн. 2000. године (Србија = 100)	89	113	76	100	125	91,4
Нето зарада по запосленом у дин. 2000. године	2529	2376	2611	2389	2616	2307
Продуктивност привреде 2000. године	154501	198119	131134	176093	208794	164811
Изграђено станова на 100 становника 2000. године	1,2	1,3	1,1	1,3	1,3	1,3
Путеви са саврем. коловозом у km/100km ² без ауто-пута	32	141,1	154,7	30	24,5	32,6
Број телефонских претплат. на 100 становн. 2000. године	33	30	34	29	28	30
Број продавница на 100 km ² (без Београда)	22	17	25	21	16	23
Број туриста на 100 становн. 2000. године	32	19	37	29	14	35
Ноћења туриста на 100 ст. 2000. године	72	44	83	102	40	126
Број становника по лекару 2000. године	717	706	723	399	441	386

В = Војводина, ЦС = Централна Србија

* Продуктивност привреде - друштвени производ по запосленом у предузећима у привреди

Извор: Општине у Србији 2002. године. РЗС, Београд.

интрарегионалним саобраћајним и економским повезивањем, недостају попречне везе на правцу исток-запад, нарочито у Централној Србији. Треће, анализе су показале да на појединим деоницама пута постоји више, а на другим мање прикључака на аутопут из околног простора, што захтева реконструкцију секундарне мреже. Четврто, бољи саобраћајни инфраструктурни системи утичу на побољшање услова за развој, али не креирају сами по себи развој подручја и насеља, уколико нису праћени одговарајућим мерама саобраћајне, регионалне, просторне и друге политике (Максин-Мићић М. 2003).

То значи да све наведене предности простора (саобраћајни положај, водени токови, морфолошке и педолошке карактеристике, као и размештај већих насеља и привредних капацитета) нису у довољној мери валоризоване, нарочито оне које се налазе у јужном делу подручја, ван највећих урбаних центара. У првом реду се мисли на производне полове који на целој истраживаној територији нису значајније утицали на развој других делатности, па ни околног простора. Ова оцена се не односи на северни део подручја и околине Београда и макрорегионалних центара (Новог Сада и Ниша) које су у знатној мери трансформисане под утицајем највећих градова, што ће показати и истраживања која следе.

Генеза насеља у зони Коридора

Спољни и унутрашњи фактори имали су велики значај за постанак и развој насеља. Када је реч о постанку насеља, спољни фактори (саобраћајно-географски положај и природне карактеристике терена) су од пресудног значаја. Они су утицали на привлачење становништва које се групише и формира насеобинско језгро. Једном скупљени, својим радом људи повећавају природне изворе богатства и тиме подижу вредност географског положаја насељеног места.

Настанак већих места зависи од природних прилика области, географских погодности, општег тока историјског развитка, смене цивилизација, комуникација и сл. За настанак сеоских насеља од највећег значаја су локални узроци – топографске погодбе. Сви други фактори могу утицати на даљи раст и развој села, али ретко на њихов настанак, положај и тип (Цвијић Ј. 1987).

Током историје различити фактори су утицали на постанак и развој појединих насеља на територији општина Дунавско-моравског

коридора. У првом реду то су речне долине погодне за изградњу комуникација од најстаријих времена. Данашњи мултимодални коридори углавном су изграђени на правцима старих, римских, путева (Тошић Б. 1996).

У долинама које имају изузетан положај, а током историје су имале различит развојни значај (саобраћајни, трговачки, војни, индустријски и сл.), врло рано су се јавила градска насеља која су касније постала средишта различите величине, различитог просторно-функцијског типа и морфолошких карактеристика, као и различите поларизационе снаге, гравитационе сфере утицаја и трансформације околних насеља.

Морфолошке карактеристике и честа плављења терена условила су формирање насеља на ивицама алувијалних равни, даље од обала река, или на обалама река, где нису угрожена поплавама (Београд, Смедерево). Неки градови су формиран на обалама река и били су изложени поплавама (Бачка Паланка, Нови Сад, Ћуприја), али су изградњом насипа ови проблеми у великој мери превазиђени (Тошић Б и др., 2002). Већина градова постала је из друмских станица на старим путевима, тако да је њихова најстарија функција била саобраћајна.

Значајније прерастање насеља у иницијалне центре раста на овом подручју, дакле, првенствено се јавило као последица тржишног привређивања, када је дошло до концентрације становништва и делатности, претежно занатства и трговине, у насељима која су својим положајем била најпогоднија за то. Рударство у средњем веку није било главни фактор формирања и концентрације становништва на овом простору, као што је то било у другим деловима Србије. Трговина је била један од првих чинилаца генезе насеља градског типа која је утицала на изграђивање њиховог гравитационог утицаја. Положај подунавских градова (Београд, Смедерево) имао је одбрамбену улогу, а пловидба им је давала статус важних привредних центара Србије.

Положај моравских градова нарочито је добио на значају изградњом железнице крајем XIX века. У моравској долини су се због њеног саобраћајног, трговачког и војног значаја врло рано јавила градска насеља која су у то време била саобраћајно-војничка, а доцније трговачко-занатска. Значај путева на којима су се налазиле друмске станице био је пресудан у формирању градова. Тржишта се у градовима развијају тек у оно доба када путеви у Поморављу постају главне артерије трговине истока са западом, а то се дешава у доба Турака и нарочито после ослобођења Србије од Турака. Поред

саобраћаја, развоју трговине допринело је и богатство моравске долине као и богатство околине која је ка њој гравитирала. Раније је извоз из целе моравске долине ишао преко већих градских насеља (Смедерево и Пожаревац).

Типови градских насеља у XIX веку одређени су на основу два различита елемента - велика градска насеља класификована су на основу историјског и урбанистичког развоја, а мала - на основу узрока настанка и услова опстанка насеља. Цвијић је велика и развијена градска насеља сврстао у балкански или турско-византијски тип, а мала су подељена на три типа - караванске вароши, настале на трговачким путевима, панађурске вароши, настале око и због добро организованог панађура (вашара) и тзв. нове варошице или вароши патријархалног типа, настале због стварања новог административног центра неке области (Миљковић-Катић Б. 2002).

Пораст становништва у различитим типовима градских насеља у другој половини XIX века није био једнак. Далеко је ујадначеније расло становништво вароши, док се у варошицама становништво увећавало или смањивало. Неке од њих су губиле статус градских насеља, па је у пописима њихово становништво пописано као сеоско. Варошима је напротив ретко мењан статус, а иначе су имале много ширу економску основу развоја од варошица, тако да промене у околини нису битније утицале на повећање броја становника, па се оно повећавало уобичајеним темпом. Сталним приливом досељеника и природним прираштајем, градско становништво се повећавало двоструко брже од сеоског. Значај градског становништва у привредном и друштвеном животу Србије био је изузетно велик, јер су у њима биле концентрисане привредне делатности као и друштвене и културне институције без којих је био готово незамислив њен друштвени значај.

Неразвијена друштвена структура и сиромаштво највећег дела градског становништва утицале су на изглед градских насеља у другој половини XIX века. Била су то, осим Београда, полуаграрна насеља - испресецана пољопривредним површинама, ретко изграђена и слабо комунално опремљена (изузимајући чесме), широких улица и слабо уочљивог привредног центра насеља. Већина малих градских насеља разликовала се од села углавном по томе што су имала мању или већу чаршију, око које су биле распоређене стамбене и пољопривредне површине, нешто сложеније структуре него на селу. Већа градска насеља била су боље и гушће изграђена - у центру, чаршији, где су

били концентрисани дућани, преовладала је фронтална градња, дуж улице, а изван чаршије разређена, будући да су многе породице имале земљу у насељу. Стога су градска насеља мало личила на некадашње турско-балканске градове, сем Београда, који је доста дуго чувао део турског архитектонског наслеђа. Брзо нестајање турског наслеђа било је условљено потпуним исељавањем муслимана и досељавањем новог становништва пореклом са села, које је у новој средини само делимично променило традиционални начин живота и становања (Миљковић-Катић Б. 2002).

У другој половини XIX века, после оснивања сеоских општина, изван број сеоских насеља постају средишта општина и по опреми јавних служби се издвајају од осталих пољопривредних села. После изградње мреже тупаничких путева јавља се категорија села која има прелазну функционалну улогу између села и вароши. То су данашњи центри заједнице села, који се налазе у одређеном броју на повољном саобраћајном положају и служе околним селима, с обзиром на сервисе вишег реда који су се налазили у таквим центрима (Којић Б. 1982).

Тадашњи изглед, комунална опремљеност, унутрашња структура насеља и изглед објеката били су у тесној вези са богатством становништва. Поред тога, на изглед насеља утицало је архитектонско наслеђе и економска развијеност места. Већина градских насеља у Србији била је економски неразвијена, слабо изграђена и лоше комунално опремљена.

Градска насеља су служила као ослонац за одржавање власти, преко њих су се размењивала добра и из њих су се ширили културни утицаји. На тај начин је око сваког града створена ужа или шира утицајна сфера која се током времена, под утицајем разноликих чинилаца, мењала. Економски и управни значај градова у XIX веку омогућио је развој јавних служби и ширење културног живота. Значај ових градова није подједнак. Неки од њих су важна средишта од свог оснивања, други су током времена изгубили значај, док су га трећи стекли у току развоја (Савић О. 1955).

У време Турака и у првим фазама развитка после ослобођења највећа густина градских насеља налазила се у долини река. Градови у тадашњој Србији били су Београд, Смедерево и Пожаревац. Јагодина, Ћуприја, Параћин и Алексинац припадали су варошима, Багрдан - варошицама, а Митровица, Болеч, Гроцка, Колари, Паланка, Баточина и Ражањ - паланкама или касабама (Којић Б. 1970).

Почетком XX века, на истраживаном подручју у Централној Србији, Београд, Смедерево, Јагодина, Ћуприја, Ниш и Врање припадали су варошима, а остали данашњи градови или остали општински центри на коридору – варошицама. Богатство ових области у сировинама, погодне саобраћајне везе, као и капитал стечен трговином и занатима омогућили су појаву индустрије, а тиме и интензивнију урбанизацију и развој ових градова у другој половини XX века.

Ушорена и плански грађена насеља на територији данашње Војводине нису имала исту категоризацију. Ова насеља имала су нижи степен трансформације градских, а нарочито сеоских насеља.

КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА У ОПШТИНАМА КОРИДОРА

Карактеристике насеља према величини и функцијама

Истраживани линијски простор од 20.173 km² (26% територије Србије) обухвата 44 општине (десет општина на ужем београдском подручју третирано је као једна територијална јединица). Према последњем попису становништва, из 2002. године, на овој територији је живело 3.615.000 становника (48% становништва Србије) у 1.291 насељу (27% насеља Србије).

На територији Централне Србије налази се 86% насеља Коридора, док је у војвођанском делу далеко мањи број насеља која чине и ређу мрежу насеља (просечно 12 насеља по општини, односно 3 насеља на 100 km², у Централној Србији – 40 насеља по општини и 8 насеља на 100 km²) и која су просечно више од четири пута већа, према броју становника, од насеља Централне Србије.

Табела 2 – Карактеристике општина Коридора

Општина	Број насеља	Број становника 2002. год.	Становника по насељу	Величина насеља у km ²
Алексинац	72	57561	799	9.8
Баточина	11	12195	1109	12.4
Бела Паланка	46	14399	313	11.2
Београд	0	1272040	-	-
Гроцка	15	75376	5025	19.3
Младеновац	22	52394	2382	15.4
Сопот	17	20356	1197	15.9
Бујановац	59	43494	737	7.8

Општина	Број насеља	Број становника 2002. год.	Становника по насељу	Величина насеља у km ²
Велика Плана	13	44504	3423	26.5
Владичин Хан	51	23652	464	7.2
Власотинце	48	33308	694	6.3
Врање	105	87155	830	8.2
Гацин Хан	34	10419	306	9.6
Димитровград	43	11722	273	11.2
Дољевац	16	19529	1221	7.6
Јагодина	53	70773	1335	8.7
Лапово	2	8228	4114	27.5
Лесковац	144	155812	1082	7.1
Мерошина	27	14765	547	7.1
Ниш	71	234863	3308	8.3
Параћин	35	58261	1665	15.5
Пирот	72	63707	885	17.2
Прешево	35	35118	1003	7.5
Ражањ	23	11362	494	12.6
Свилајнац	22	25397	1154	14.8
Смедерево	27	109523	4056	17.7
Смед. Паланка	18	55986	3110	23.4
Њивецац	10	10751	1075	12.4
Туприја	16	33366	2085	17.9
ЦЕНТРАЛ. СРБИЈА	1107	2666016	2408	12.1
Бачка Топола	23	38179	1660	25.7
Врбас	7	45839	6548	53.7
Инђија	11	49510	4501	34.9
Кањижа	13	27440	2111	30.7
Мали Иђош	3	13476	4492	60.3
Нови Сад	15	298139	19876	46.6
Пећинци	15	21472	1431	32.6
Рума	17	59858	3521	34.2
Србобран	3	17786	5929	94.7
Сремска Митровица	26	85605	3293	29.3
Сремски Карловци	1	8839	8839	51.0
Стара Пазова	9	67544	7505	39.0
Суботица	19	147758	7777	53.0
Темерин	3	28201	9400	56.7
Шид	19	38921	2048	36.1
ВОЈВОДИНА	184	948567	5452	45.2
КОРИДОР	1291	3614583	2800	23.7
СРБИЈА	4706	7479437	2847	29.7

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова (2002), резултати по насељима, Републички завод за статистику, Београд.

Насеља на укупном истраживаном подручју су већа и од просечних насеља Србије у целини. Број становника у насељу је у

корелацији са површином коју она заузимају. Војвођанска, плански грађена и ушорена, насеља су 3,7 пута већа од насеља Централне Србије, иако и једна и друга на овој осовини развоја просечно заузимају мање простора од насеља у Републици (табела 2).

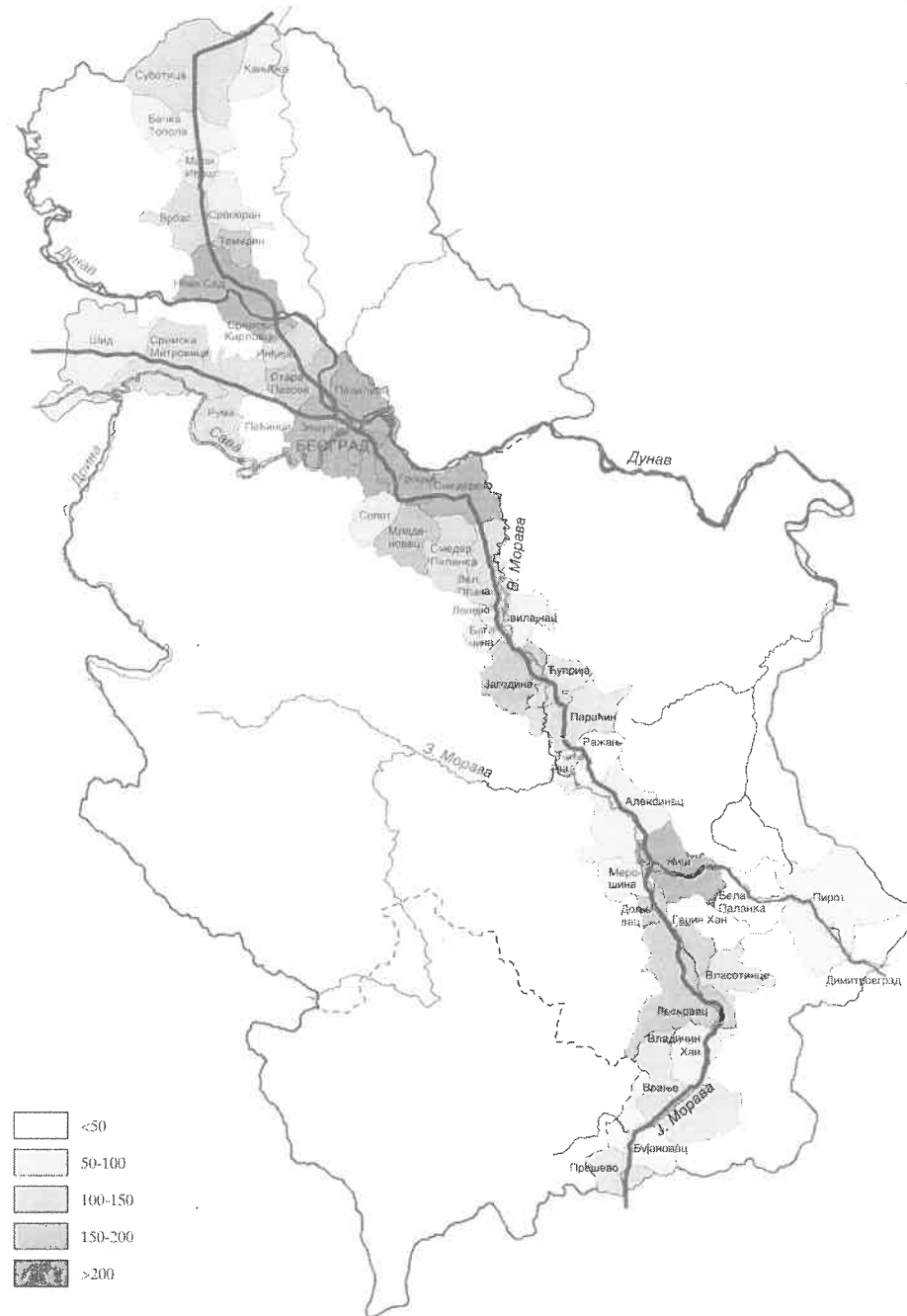
Табела 3 – Класификација насеља према броју становника у зони Коридора 2002. године

Класификац. насеља према броју становника	Број насеља			Учешће у укупном броју насеља у %		
	Укупно	Војвод.	Цент. Србија	Укупно	Војвод.	Цент. Србија
до 500	653	26	627	50.6	14.1	56.7
501-1.000	251	31	221	19.4	16.8	19.9
1.000-2.000	195	45	150	15.1	24.5	13.6
2.000-3.000	63	26	37	4.9	14.1	3.3
3.000-5.000	49	21	28	3.8	11.4	2.5
5.000-10.000	37	16	22	2.8	8.7	2.0
преко 10.000	41	19	22	3.2	10.3	2.0
КОРИДОР	1291	184	1107	100.0	100.0	100.0

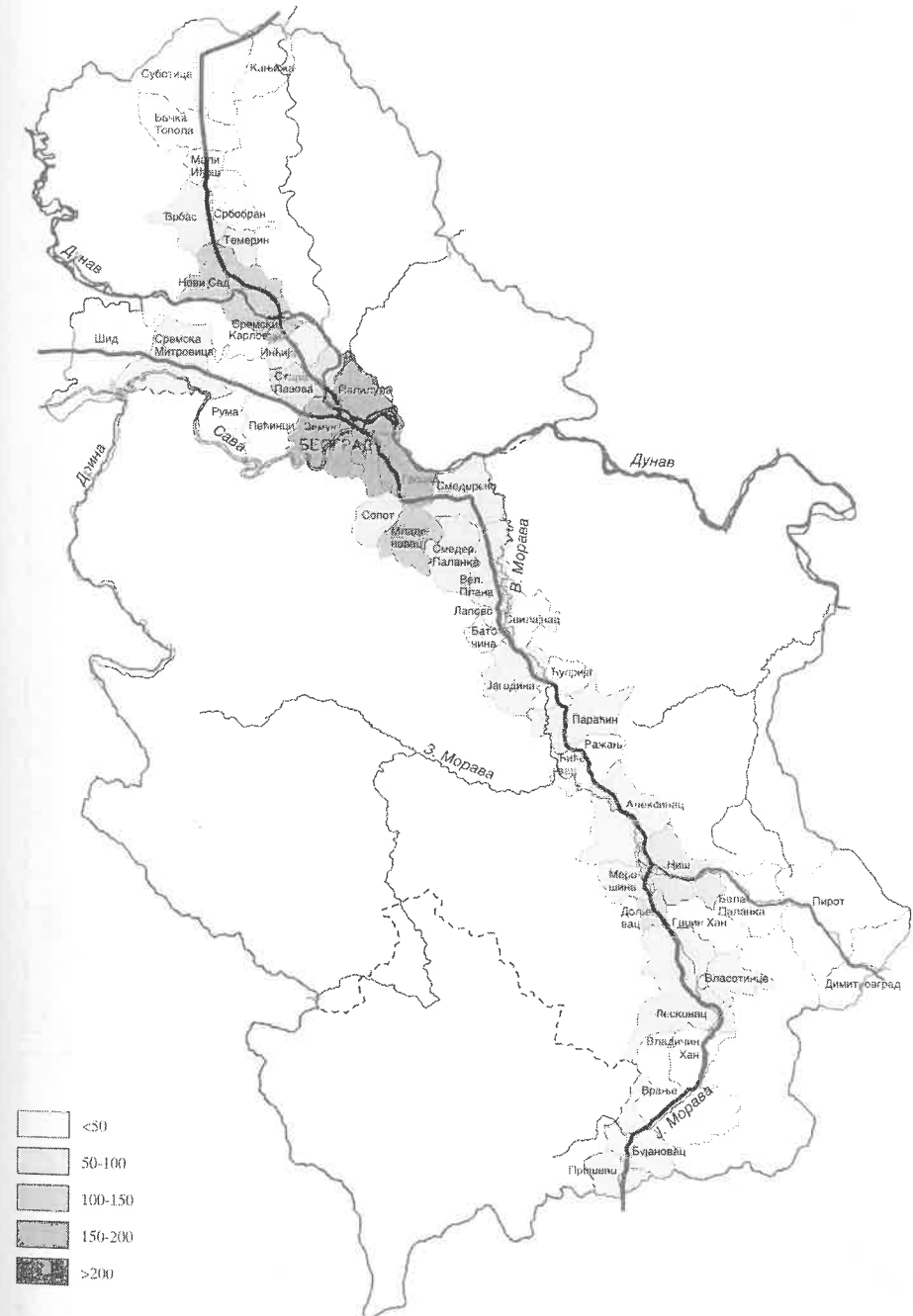
Основне карактеристике мреже насеља у општинама Дунавско-моравског коридора су (табела 3):

- окосницу мреже насеља чине она која су 2002. године имала мање од 2.000 становника, са учешћем од око 85% у свим насељима у зони Коридора,
- густина насељености (број становника по km²) је неуједначена и у великој је зависности од величине општинског центра (скице 2 и 3).
- најбројнија су најмања насеља са мање од 500 становника, која чине више од половине свих насеља (скица 4),
- мали је број већих сеоских или градских насеља, са преко 5.000 становника,
- релативно је развијен скуп насеља - градова, са преко 10.000 становника.

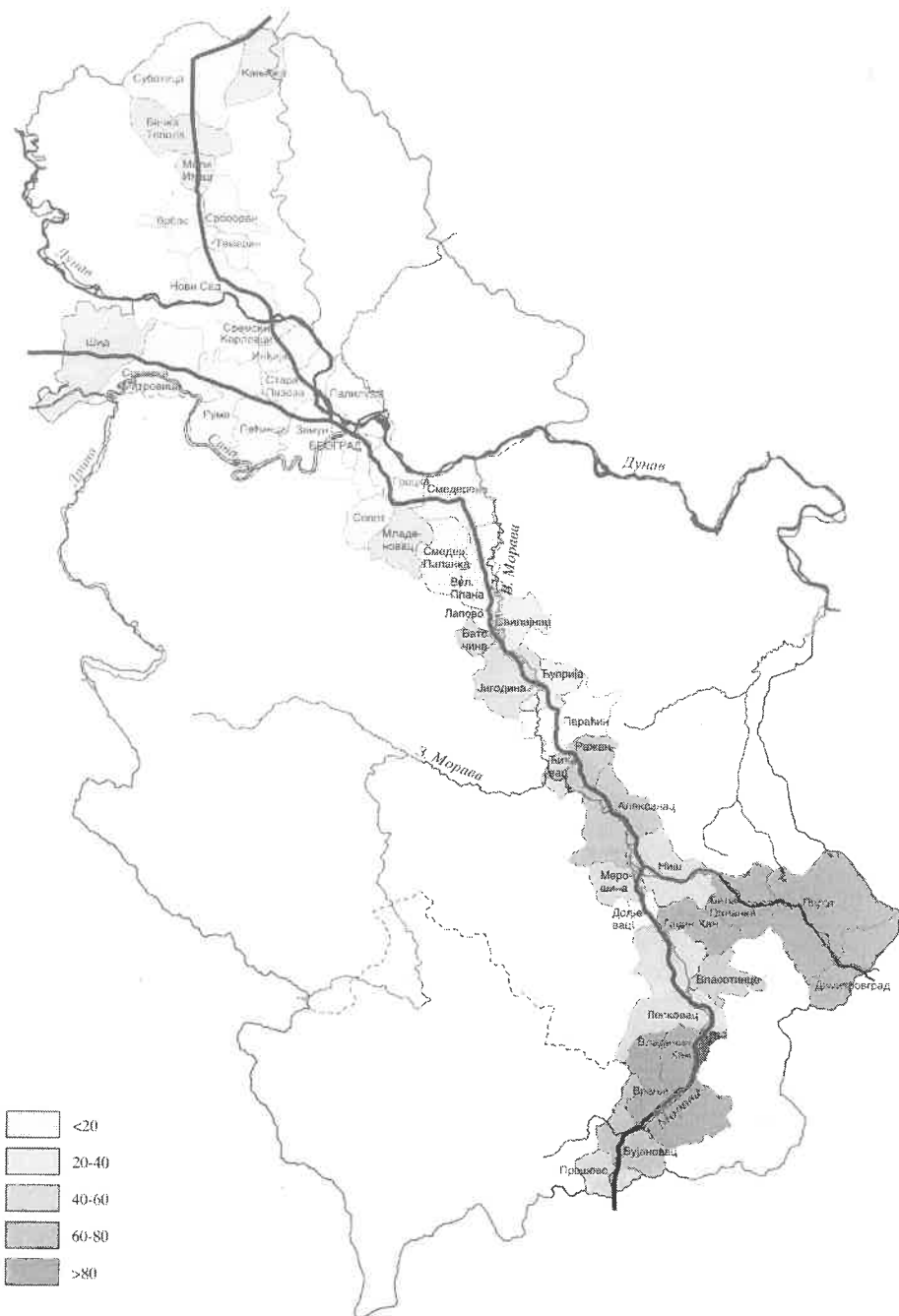
На истраживаном подручју је релативно хетерогена мрежа насеља према броју становника, а умерено рашчлањена величинска структура мреже јавила се као последица локације највећих градова и већих насеља на простору који је према геопотенцијалима и најповољније оцењен за насељавање.

Скица 2 – Густина насељености (број становника на km^2) 2002. године

Скица 3 - Густина насељености (становника на km^2) без општинског центра

Скица 4 – Учешће насеља до 500 становника у општини у % 2002. године

Типологија насеља према структури делатности извршена је на основу структуре активног становништва по делатностима за 1991. годину.

Активно становништво је груписано у три сектора делатности - примарне, секундарне и терцијарно-квартарне делатности. На основу метода троугла Н. Fehre (1971) и А. Вељковић (1968) извршена је подела насеља на: изразито неаграрна, неаграрна, насеља мешовитог типа и аграрна насеља.⁶

Табела 4 - Тип насеља према структури делатности

Тип насеља	Број насеља			Учешће у укупним насељима, у %		
	Укупно	Војвод.	Центр. Србија	Укупно	Војвод.	Центр. Србија
INs	22	1	21	1,7	0,5	1,9
INst	36	9	27	2,8	4,9	2,4
INts	18	4	14	1,4	2,2	1,3
INt	12	1	12	0,9	0,5	1,1
Ns	55	0	55	4,3	0,0	4,9
Nst	41	15	26	3,2	8,2	2,3
Nts	12	4	9	0,9	2,2	0,8
Nt	2	0	2	0,2	0,0	0,2
Ms	135	6	129	10,5	3,3	11,6
Mst	133	35	98	10,3	19,0	8,8
Mt	8	1	7	0,6	0,5	0,6
P ₁	436	84	350	33,8	45,7	31,6
P ₂	253	21	232	19,6	11,4	20,9
P ₃	128	3	125	9,9	1,6	11,3
Коридор	1291	184	1107	100,0	100,0	100,0

6

- IN - изразито неаграрна насеља, са мање од 10% активног становништва у примарним делатностима,
- N - неаграрна насеља, са учешћем између 10% и 25% активног становништва у примарном сектору,
- M - насеља мешовитог типа, са 25% до 50% активног становништва у примарном сектору,
- P - аграрна насеља, са више од 50% активног становништва у примарном сектору. У овом типу се могу издвојити три подтипа у зависности од учешћа активног становништва у примарном сектору са граничним вредностима од 75% и 90% (P₃ је са највећим учешћем примарног сектора).

У оквиру прва три типа насеља извршена је детаљнија класификација на подгрупе, а према односу учешћа секундарних и терцијарно-квартарних делатности⁷:

Далеко највећи број насеља у општинама Коридора су аграрног типа (63,5%), али са највећим учешћем насеља која су имала најмањи удео аграрног становништва (50-75%). Мешовитих насеља било је 20,6%, неаграрних 8,3%, а изразито неаграрних 6,8% (табела 4).

Структура активног становништва у неаграрним насељима показује још увек веће учешће производних у односу на услужне делатности на оба подручја – у Војводини и Централној Србији.

Морфолошки тип насеља

Низије и долине већих река, са плодним тлом, повољним условима за пољопривредну делатност и важнијим комуникацијама, омогућиле су формирање већих, збијених насеља. Низијски предели су стална атрактивна подручја ка којима се сели становништво. То је подручје Војводине и долина Велике Мораве.

Трансформацијом сеоских насеља израженом у периоду после Другог светског рата, нарочито седамдесетих година, мења се положај и структура насеља, што утиче на промене у мрежи. Један број сеоских насеља се спајао са градским, друга су мењала облик ширењем уз саобраћајнице и порастом густине насељености, а трећа, разбијена, довела су до отцепљења заселака а тиме и до стварања веће густине мреже или пак до изумирања појединих заселака због напуштања села у планинском подручју – односно у клисурама Нишаве и Јужне Мораве.

7

- Ins, Ns и Ms - насеља са односом у секундарно-терцијарно-квартарном сектору већим од 2,
- INst, Nst и Mst - насеља са односом у секундарно-терцијарно-квартарном сектору од 1 до 2,
- INts, Nts и Mst - насеља са односом у терцијарно-квартарно-секундарном сектору између 1 и 2,
- INt, Nt и Mt - насеља са односом у терцијарно-квартарно-секундарном сектору већим од 2.

Равничарски терени на северу нису чинили никакве препреке да се изведе праволинијска структура насеља. Планска насеља у Војводини су ушореног типа са главном улицом и са значајнијим садржајима јавних служби (основна школа, предшколски објекат, здравствени пункт, црква, неколико мешовитих продавница, кафана). Изградња ауто-путева одвијала се ван насељеног простора.

Јужније, на подручју Поморавља, преовлађује полузбијени тип, најсличнији шумадијском типу насеља који се формирао из старовлашког типа разбијених насеља. Подручје Смедеревске Јасенице, доње Мораве и око Дунава карактерисало се још пре век и по правилно распоређеним кућама с обе стране друма, али су увучене унутра и куће су биле ближе једна другој него у Шумадији. Улице се састају под оштрим угловима, села имају звездаст облик и куће су ближе него у селима у Мачви.

Још јужније од овог подручја у долини Јужне Мораве, налазе се сеоска насеља која потичу од тимочког збијеног типа насеља (Цвијић Ј. 1987), или мешовитог типа насеља – у долини Нишаве. У зависности од морфолошких карактеристика на територији општина у овим подручјима заступљен је и збијен и разбијен тип, претежно малих сеоских насеља.

Развој мреже насеља

Величинске и функцијске промене насеља

Промена броја становника у насељима на Коридору карактерише се неједнаким растом у другој половини XX века. У укупном послератном периоду, 1948-2002. година, становништво је имало пораст од 166 индексних поена, односно око 1.436.000 становника, или просечно 26.440 становника годишње.

У последњем двадесетогодишњем пописном периоду становништво стагнира, 101 индексни поен (табела 5), тако да се, поменути, значајнији пораст одвијао у периоду до осамдесетих година. Положај насеља на Коридору довео је до повољније ситуације у промени броја становника (у Србији у целини депопулација је била изразита, 80 индексних поена).

Дистрибуција броја насеља по величини у целокупном периоду била је, такође, неуједначена и одликовала се порастом броја најмањих

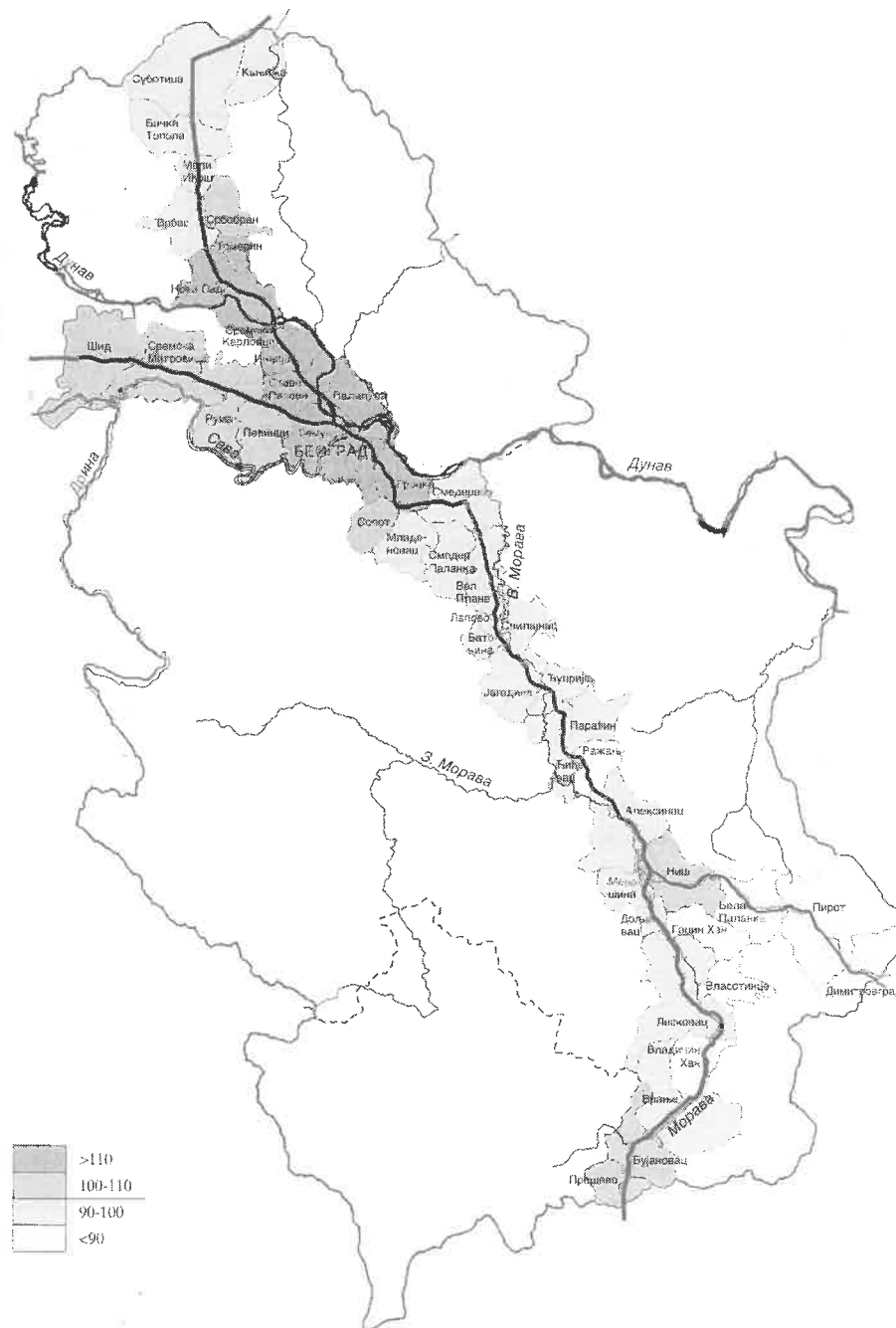
насеља. Редистрибуција становништва према учешћу величинских група указује на процес поларизованог развоја који се огледа у порасту учешћа становништва у већим насељима.

Процес све успоренијег раста, стагнације и нарочито опадања становништва са временом је захватао све већи број насеља. Изразитијом депопулацијом становништва углавном су била захваћена мала насеља, до 1.000 становника. Пораст броја становника одвијао се код већих насеља, нарочито оних која су имала преко 5.000 становника.

Овакав поларизовани развој био је више изражен у каснијем периоду, после седамдесетих година. Процес депопулације достигао је максимум у последњем пописном периоду, 1991-2002. године. Стагнација или слаб раст становништва у већим насељима све више ублажава диференцирану величинску структуру мреже насеља.

У последњем пописном периоду само трећина насеља на Коридору имала је пораст становништва. Овај раст више је својствен војвођанским насељима (61% војвођанских насеља имало је пораст становништва), а нарочито оним која се налазе на најатрактивнијем делу Коридора, на потезу Нови Сад - Београд (скица 5). Велики удео у овом расту имало је избегло становништво из бивших југословенских република које је претежно насељавало овај простор. На подручју Централне Србије број насеља са порастом становништва био је незнатан, са учешћем од 13,5% (табела 5). У малом броју општина Централне Србије пораст је забележен само у насељима у околини већих градова, а у осталим општинама се претежно своди на општинске центре.

Процес депопулације последица је негативног природног прираштаја с једне, и редистрибуције становништва – емиграције из мањих и пресељавање у веће центре, с друге стране. Периферна насеља општина су се празнила, без обзира на повољан положај и близину најважнијих саобраћајних праваца. Становништво је значајније расло само у центрима, већим градовима и њиховим околним насељима. Већи број мањих центара, нарочито на територији општина на југоистоку Коридора, са мање развијеном привредом није могао да прихвати вишак радне снаге из примарног сектора ни са подручја својих општина. Сличан процес се дешавао у последњем периоду и у већим центрима, када због колапса привреде нису били у стању да прихвате ново становништво.

Скица 5 – Индекс раста становништва 2002/1991. година без општинског центра

Табела 5 - Величинске и функцијске промене у насељима

Општина	Индекс раста становниш. 2002/81	Удео насеља са порастом становниш. у %, 1991-2002.	Промена учешћа примарног сектора, у %, 1991-1961.
Алексинач	85.55	4.17	-16.98
Баточина	52.83	27.27	-52.36
Бела Паланка	76.82	4.35	-47.06
Београд	105.16	0.00	-4.29
Гроцка	138.05	53.33	-58.55
Младеновац	99.82	22.73	-42.31
Сопот	97.58	47.06	-39.89
Бујановац	93.16	0.00	-58.21
Велика Плана	84.58	0.00	-32.05
Владичин Хан	92.97	11.76	-38.20
Власотинце	92.88	14.58	-44.42
Врање	105.61	20.00	-48.65
Гацин Хан	63.99	5.88	-23.11
Димитровград	77.33	2.33	-52.58
Дољевац	94.51	12.50	-38.45
Јагодина	92.56	7.55	-15.29
Лесковац	97.99	19.44	-30.17
Мерошина	84.42	22.22	-22.78
Ниш	101.14	28.17	-27.96
Параћин	90.02	11.43	-26.82
Пирот	91.46	8.33	-44.59
Прешево	103.45	0.00	-58.87
Ражањ	72.90	4.35	-19.10
Свилајнац	72.80	4.55	-20.36
Смедерево	103.01	37.04	-37.26
Смед. Паланка	91.86	5.56	-32.70
Ћићевац	85.54	0.00	-48.24
Ћуприја	85.90	0.00	-29.00
СРЕД. СРБИЈА	90.46	13.48	-35.77
Бачка Топола	91.14	30.43	-27.22
Врбас	100.18	42.86	-29.82
Инђија	112.14	90.91	-36.02
Кањижа	83.89	23.08	-29.89
Мали Иђош	89.99	0.00	-30.76
Нови Сад	119.19	93.33	-16.31

Општина	Индекс раста становниш. 2002/81	Удео насеља са порастом становниш. у %, 1991-2002.	Промена учешћа примарног сектора, у %, 1991-1961.
Пећинци	111.35	73.33	-36.79
Рума	108.67	94.12	-30.71
Србобран	95.76	66.67	-30.94
Сремска Митровица	100.56	65.38	-35.15
Сремски Карловци	117.12	100.00	-30.35
Стара Пазова	128.49	100.00	-41.59
Суботица	95.57	26.32	-25.43
Темерин	125.02	100.00	-37.45
Шид	103.90	57.89	-19.31
ВОЈВОДИНА	105.53	60.87	-30.52
КОРИДОР	101.64	31.14	-33.94
СРБИЈА	80.31	-	-35.16

Општина Лапово прикључена је општини Баточина

Извор: Попис 1991, упоредни преглед броја становника и домаћинства, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. године и станова 1971, 1981, 1991. године, по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1995.

Како би се спречило даље стихијско пресељавање становништва у градове и када више не постоје услови за то, процес урбанизације у већини центара Коридора је, готово, завршен. С обзиром на негативан наталитет, раст становништва у последњем периоду стагнира чак и у већим центрима.

У периоду 1961-1991. година испољиле су се и велике промене у структури делатности насеља на Коридору. Оне су се огледале у интензивном процесу деаграризације и порасту учешћа неаграрних делатности. У посматраном тридесетогодишњем периоду трећина активног становништва је напустила пољопривреду. У првој фази овог периода становништво се претежно запошљавало у производним, а у другој – у услужним делатностима.

Процес деаграризације у општинама Коридора био је више уједначен, него што је случај са променама укупног броја становника. Војвођанска насеља имала су само незнатно мање изражен процес преразмештаја становништва из аграрних у неаграрне делатности. Најинтензивнији процес деаграризације се одвијао седамдесетих година XX века.

Са порастом величине насеља до 10.000 становника растао је процес деаграризације. За насеља до 3.000 становника овај процес био

је умерен, а за насеља од 3.000 до 5.000 становника – јаког интензитета. Код насеља средње величине, 3.000 до 5.000 становника, тежиште промена било је на развоју секундарног сектора, док је интензитет пораста терцијарно-квартарног сектора био нижи. Код насеља од 5.000 до 20.000 становника пораст учешћа терцијарно-квартарног сектора био је знатно већи од пораста секундарног сектора. Код највећих градова интензиван процес деаграризације завршен је у периоду до шездесетих година, а касније је он био све умеренији или слаб. Код насеља до 10.000 становника терцијарни сектор имао је релативно већи раст од квартарног, док је код највећих насеља било обрнуто.

Интензитет структурних промена код свих сектора за највећи број насеља био је слаб, кретао се до 10 процентних поена. Већи је број насеља са интензивнијим променама у примарном сектору, а знатно мањи у секундарном, нарочито терцијарно-квартарном сектору. Процес индустријализације код свих величинских група насеља, изузев највећих, био је интензивнији од пораста услужних и делатности јавних служби.

Заједничка карактеристика развоја мреже насеља у тридесетогодишњем посматраном периоду је да су код већине насеља промене у структури делатности биле сличне само у погледу смера, али не и у погледу интензитета. У целокупном периоду био је изражен процес деаграризације са интензивнијим процесом индустријализације од развоја делатности друштвеног стандарда. Интензитет овог процеса био је интензивнији седамдесетих него шездесетих година, док је осамдесетих година дошло до његовог поновног смиривања.

Промене у структури делатности у тридесетогодишњем периоду резултат су малог броја активних становника у већини насеља Централне Србије, али са великим учешћем у примарном сектору. И најмањи пораст неаграрних делатности процентуално је условљавао знатне промене, а да су при том таква насеља и даље задржавала аграрни карактер.

На основу промене броја становника и промене структуре делатности у општинама Коридора, могу се одредити подручја која имају тенденцију развоја. То су она насеља која су у посматраном периоду имала пораст становништва и изразитију деаграризацију. Подручја са тенденцијом развоја везују се за војвођанска насеља и за насеља на подручју Централне Србије која се налазе у околини већих градова.

ЦЕНТРИ РАЗВОЈА

Основне карактеристике стања и промена у општинским центрима

Теорија центара развоја настала је проширивањем концепта теорије полова развоја његовим превођењем у географски простор – схватањем града као комплекса састављеног од популационе, функционалне и морфолошке компоненте, који одржава сложене, вишесмерне везе са околним географским простором и има кључну улогу у развоју околних насеља (Вељковић А. 1986).

Према овој теорији, центар развоја је насеље које активностима сопствених полова развоја подстиче развој околних насеља у својој зони утицаја. Центри представљају полове развоја који се истовремено јављају као полови агломерирања привредних и непривредних делатности, стамбених, радних, снабдевачких и других функционално-просторних јединица. Процес агломерирања довео је до поларизације појединих центара у односу на остали простор у мрежи насеља у општинама на Коридору.

Процеси индустријализације и урбанизације подстицали су концентрацију становништва и делатности у центрима који, као центри развоја или као нуклеуси центара раста, доводе до још израженије поларизације у мрежи насеља Коридора. Наведени процеси довели су до настанка низа центара на овом подручју са различитим карактеристикама.

Значај учешћа градова огледа се у процесу урбанизације, односно концентрације, ако су у питању остали општински центри. Скуп градова чинила су она насеља која су крајем XX века испуњавала

следеће услове: да су већа од 5.000 становника, да имају развијену структуру делатности, да се испољавају као центри у мрежи околних насеља и да се развијају брже од осталих, оближњих насеља⁸.

Према овом критеријуму од свих општинских центара у зони коридора 79% чине градови: Суботица, Бачка Топола, Врбас, Инђија, Кањижа, Нови Сад, Рума, Сремска Митровица, Сремски Карловци, Петроварадин, Темерин, Стара Пазова, Нова Пазова, Шид, Београд, Гроцка, Младеновац, Смедеревска Паланка, Велика Плана, Свилајнац, Јагодина, Ћуприја, Параћин, Алексинац, Ниш, Бела Паланка, Пирот, Димитровград, Лесковац, Владичин Хан, Власотинце, Врање, Бујановац и Прешево.

Број становника у центрима у зони коридора је прилично неједначен. Окосницу мреже центара чине градска насеља од 10.000 до 20.000 становника (11), затим средњи градови од по 20.000 до 50.000 становника и мања градска насеља са по 5.000 до 10.000 становника (по 9). Различита величина ових центара има и различит удео у становништву општина и просечно је већи на територији Централне Србије него у Војводини (табела 6 и скице 6 и 7).

Просечна удаљеност између градова на територији Централне Србије износи око 33 km, на 10.000 km² је 9 градова, а на територији Војводине градови су удаљени непуних 27 km, односно на 10.000 km² је 13 градова (Вељковић и др. 1995).

Центри се одликују стагнацијом становништва у последњем пописном периоду. Њихов мањи број, претежно војвођанских центара или центара у околини Београда, имао је пораст становништва, а изван број центара на територији Централне Србије имао је и опадање становништва. (скица 8). Процес опадања раста у градовима јавио се као последица све тежих услова за прелазак из сеоских насеља у градове и остале општинске центре на овом подручју. Без обзира на исказан пораст у центрима Војводине, он је константно био слабијег интензитета него пораст центара средишње Србије (Тошић Б., Ђорђевић Ј. 2004а).

⁸ Опширније о критеријумима за градове у монографији "Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља", аутора: А. Вељковић, Р. Јовановић и Б. Тошић. Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Београд, књ. 44, 1995. година.

Табела 6 – Центри развоја у зони Коридора

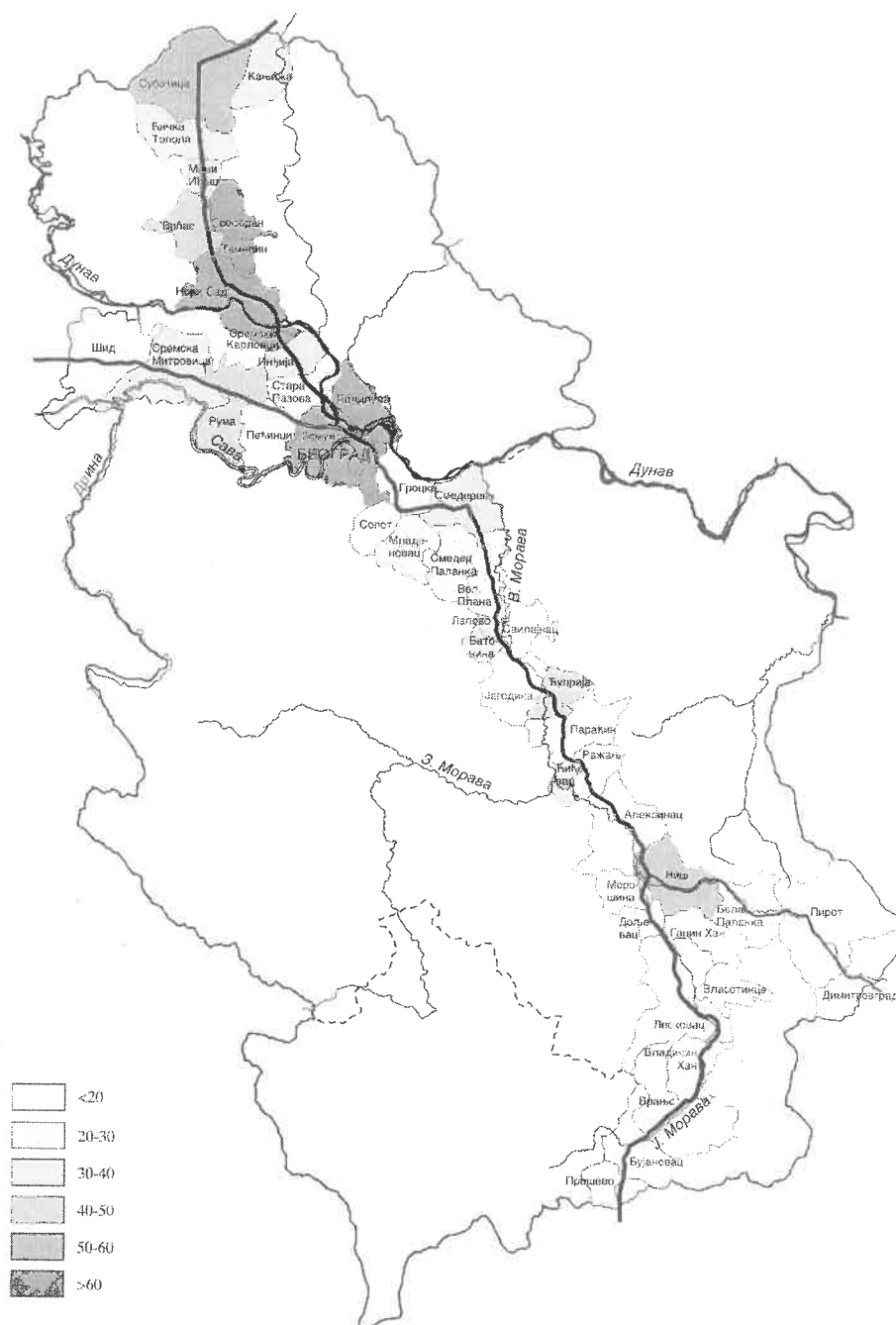
Општински центри	Број становн. 2002.	Ниво концентр. 2002. у %	Индекс раста 2002/1991.	Удео примарног сектора 1991. у %
Алексинац	16671	28.96	99.89	10.18
Баточина	5575	45.72	103.76	8.02
Бела Паланка	8674	60.24	104.49	6.79
Београд	1119020	87.97	99.01	1.20
Гроцка	8339	11.06	112.39	12.39
Младеновац	22131	42.24	98.20	2.56
Сопот	1761	8.65	103.53	3.50
Бујановац	12082	27.78	70.86	3.24
Велика Плана	16194	36.39	99.21	13.04
Владичин Хан	8316	35.16	107.11	11.11
Власотинце	16210	48.67	112.25	3.75
Врање	55012	63.12	107.61	2.72
Гацин Хан	1240	11.90	110.81	10.59
Димитровград	6952	59.31	96.68	5.33
Дољевац	1639	8.39	110.15	3.98
Јагодина	35514	50.18	96.87	2.24
Лапово	7428	90.28	95.23	19.94
Лесковац	63132	40.52	102.68	2.93
Мерошина	871	5.90	100.81	40.56
Ниш	173390	73.83	100.08	1.12
Параћин	25280	43.39	102.67	4.12
Пирот	40632	63.78	101.96	4.36
Прешево	13506	38.46	89.40	3.62
Ражањ	1534	13.50	115.43	10.52
Свилајнац	9432	37.14	111.12	15.28
Смедерево	62668	57.22	101.09	3.23
Смед. Паланка	25314	45.21	103.45	3.84
Тићевац	5086	47.31	96.05	12.44
Ћуприја	20411	61.17	99.66	8.47
СРЕД. СРБИЈА	1784014	66.84	99.66	7.54
Бачка Топола	16154	42.31	97.73	22.62
Врбас	25887	56.47	101.19	9.26
Инђија	26244	53.01	117.40	12.08
Кањижа	10193	37.15	91.16	11.96
Мали Иђош	5464	40.55	95.78	40.99
Нови Сад	190602	63.93	107.68	2.23

Општински центри	Број становн. 2002.	Ниво концентр. 2002. у %	Индекс раста 2002/1991.	Удео примарног сектора 1991. у %
Пећинци	2659	12.38	110.56	31.33
Рума	32125	53.67	114.18	13.25
Србобран	13049	73.37	103.20	46.94
Сремска Митровица	39041	45.61	102.30	7.72
Сремски Карловци	8839	100.00	119.49	7.29
Стара Пазова	18628	27.58	111.83	10.96
Суботица	99471	67.32	100.60	7.87
Темерин	19143	67.88	115.58	18.64
Шид	16301	41.88	115.89	14.26
ВОЈВОДИНА	523800	55.22	106.19	17.16
КОРИДОР	2307814	63.79	101.08	10.90

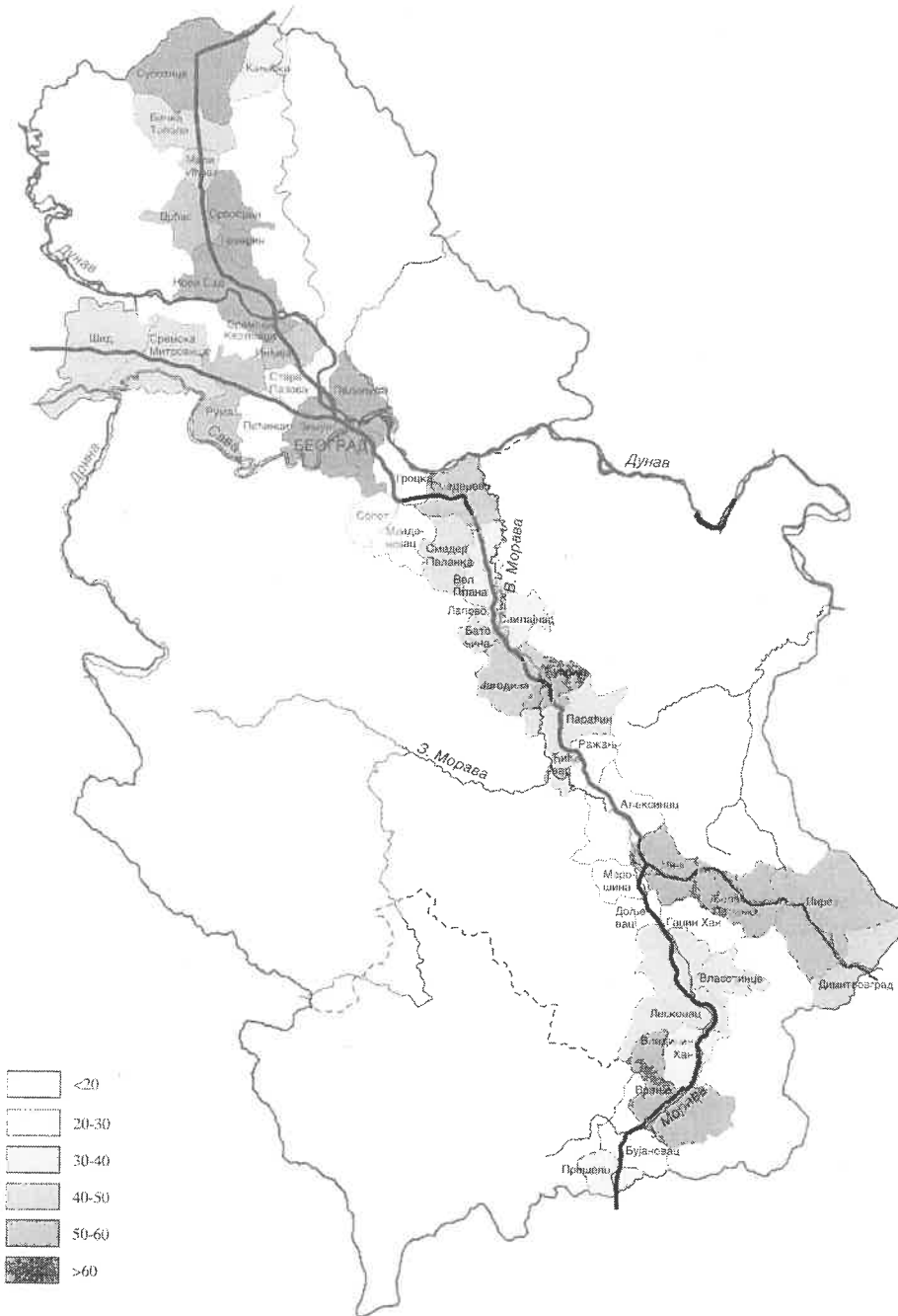
Ова насеља су, према последњим расположивим подацима, претежно изразито неаграрног карактера, са мање од 10% активног становништва у примарном сектору делатности. Мањи центри на територији Централне Србије и већи број центара Војводине нису изразито неаграрног типа, јер имају нешто већи удео аграрног становништва. Процес деаграризације у градовима на подручју Коридора на територији Војводине и средишње Србије разликовао се по томе што је аграрно становништво војвођанских центара у највећем броју случајева «прелазило» у услужне делатности, које су имале и најзначајнију улогу у расту војвођанских градова.

Разлике у погледу зависности популационог пораста и нивоа развијености између војвођанских и градова Централне Србије изражене су и своде се на следеће:

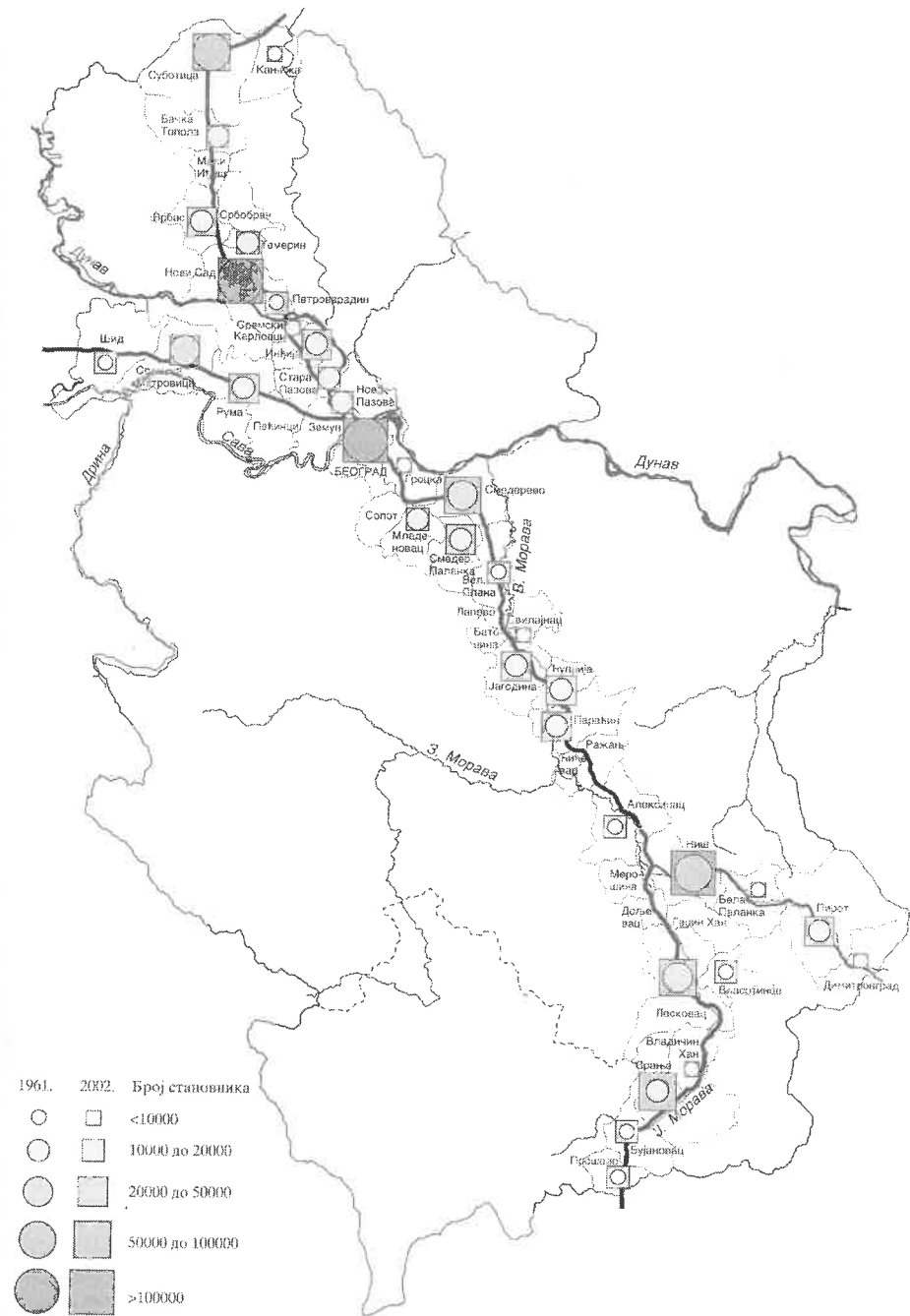
Прво, у центрима средишње Србије одвијала су се два облика развоја - квантитативни и сложени. Ради се о великом порасту становника током друге половине XX века уз мале промене структуре делатности (нпр. Младеновац, Бујановац), а јаче структурне промене биле су заступљене у Београду, Врању, Алексинцу. Умерене или велике промене структуре делатности уз пораст становништва одвијао се у већини насеља градова Коридора (нарочито Параћин, Смедеревска Паланка).

Слика 6 – Ниво концентрације (удео центра у становништву општине) 1961. године

Скица 7 – Ниво концентрације (удео центра у становништву општине) 2002. године

Скица 8 – Број становника у градовима Коридора

Друго, у мрежи градова Војводине на подручју Коридора преовлађивао је квалитативан облик развоја, са снажним процесом деаграризације и споријим порастом становништва. Релативно знатнији популациони пораст уз мале структурне промене (Суботица и Сремска Митровица нпр.) и сложени облик развоја (квалитативно-квантитативни) били су испољени код мањег броја центара (Нови Сад).

У развоју градова испољена је значајна правилност. Иако се развој структуре делатности у периоду после Другог светског рата одвијао наизглед разнолико, како у погледу смера тако и интензитета у зони Коридора, нарочито на територији Централне Србије, развој структуре делатности био је конвергентан и тежио је ка граничној структури. Оваква структура града названа је равнотежном или усклађеном структуром, што може наћи значајну примену у урбанистичком и просторном планирању. Оваква тенденција није испољена у Београду, Новом Саду и Нишу, градовима већим од 100.000 становника. Напротив, развој у њима се одвијао у супротном смеру, кроз удаљавање од равнотежне структуре делатности. Број градова са равнотежном структуром делатности у Војводини био је далеко мањи (Вељковић и др. 1995).

Процес урбанизације

Урбанизација представља комплексан процес настајања и развоја градова и урбаних простора са градским карактеристикама. За дефинисање степена урбанизације усвојен је најчешће коришћен удео градског у укупном становништву подручја. За разлику од степена концентрације, где су анализирани сви општински центри на подручју Коридора, урбанизација и њен процес, под којим се подразумевају промене степена урбанизације у одређеном периоду, обухватају само скуп градова. Степен урбанизације може се мерити и другим показатељима: густина градских насеља, средњом удаљеношћу између градова, уделом искоришћене територије од укупне територије земље, уделом пољопривредног становништва, националним дохотком по становнику и сл.

Процес урбанизације на овом подручју везан је за раније формирану мрежу градова. До осамдесетих година двадесетог века урбанизација се одликовала изразитим растом, са карактеристикама

традиционалне урбанизације, чији је основни покретач индустријализација. До седамдесетих година урбани раст углавном је био резултат снажног механичког прилива становништва из руралних средина (Стојановић Б, 1990), док касније, само једно краће време, градови преузимају примат у биолошкој структури становништва.

Урбанизација у зони Коридора анализирана је применом модела Давидовича, а односи које он изражава представљају поуздану основу за предвиђање и планирање процеса урбанизације у будућем периоду.⁹ Применом овог метода постиже се разграничење појма реалног урбаног раста од појма урбанизације, што се постиже увођењем параметра којим се показује колико је брже расло градско у односу на сеоско становништво. Истраживања су показала да се, у зависности од вредности овог параметра и почетног нивоа урбанизације, може дефинисати критична вредност нивоа урбанизације после којег пораст темпа урбанизације не расте, него опада. Критични ниво урбанизације је функција овог параметра, тако да се временом са његовим смањивањем, односно са све сличнијим порастом градског и осталог становништва, темпо урбанизације не повећава (Тошић Б, 1998).

Табела 7 – Ниво и процес урбанизације на подручју Коридора

Година/период	Централна Србија	Војводина	Зона Коридора
1961	51.89%	46.11%	50.34%
1981	62.66%	57.49%	61.37%
2002	66.18%	56.38%	63.60%
1961-1981	10.77	11.39	11.03
1981-2002	3.52	-1.12	2.23
1961-2002	14.29	10.27	13.26

Промене нивоа урбанизације дате су у процентним поенима.

⁹ Полазне дефиниције за модел дао је В. Г. Давидович (О количественних закономерностиах урбанизацији в СССР, у Проблеми урбанизацији в СССР, Москва, 1971), а развила га је Д. Хајдуковић-Јанев (1980) за градове Југославије до 1971. године.

Основни квантитативни показатељи процеса урбанизације су: ниво урбанизације на почетку посматраног периода, ниво урбанизације на крају посматраног периода, повећање нивоа урбанизације, коефицијент пораста градског становништва, коефицијент смањења сеоског становништва, ниво руралности подручја на почетку и на крају посматраног периода.

Непосредно после Другог светског рата степен урбанизације на простору Коридора није се битније променио у односу на предратни период. Војводина је била подручје са наслеђено највишим степеном урбанизације у то време, скоро 30%, док је урбано становништво Централне Србије чинило непуних 18%.

Према уделу градског становништва у зони Коридора, по последњем попису, може се закључити да овај простор готово да има карактеристике високоурбанизованих земаља. Разлог за овакву привидну оцену лежи у чињеници да се главни и највећи град, као и следећа два града по величини налазе на подручју Коридора. Ниво урбанизације је већи на подручју Централне Србије него у Војводини (табела 7).

Урбано становништво у зони Коридора у анализираном периоду, 1961-2002. година, увећано је 1,7 пута. Процес урбанизације није континуирано растао једино у Војводини и то у последњем периоду, 1981-2002. година, и био је далеко интензивнији до осамдесетих година на читавом подручју. Према овим истраживањима индекси промена урбаног и руралног становништва су све сличнији, па се критична вредност темпа урбанизације не повећава, односно процес урбанизације стагнира.

Као што је познато, под процесом урбанизације се подразумева, поред процеса имиграције становништва у градове из руралних подручја, и процес природног раста становништва. Привидно нижи пораст урбанизације у урбаним насељима са порастом становништва може се јавити у подручјима са изузетно високим наталитетом руралног становништва, што овде није случај. У зони Коридора наступа период благог статистичког раста градова, чак и у условима депопулације у градовима, јер је депопулација у руралном подручју још интензивнија. Депопулација је до те мере захватила укупно становништво на овом подручју, да процес урбанизације стагнира и одвија се «захваљујући» још већем паду руралног становништва (у зони Коридора индекс раста становништва градова био је 158,3, у периоду 1961-1981. година, а у последњем двадесетогодишњем периоду, само 105,3 индексна поена).

Као последица пораста градова у процесу урбанизације појављује се тенденција концентрације становништва у већим градовима. Начин на који се она одвијала приказан је у табели 8.

Значајније промене одвијале су се до осамдесетих година. Знатно се смањило број најмањих градова, до 10.000 становника, а порастао број средњих градова, од 20.000 до 50.000 становника. Степен имиграције малих градова опадао је због њихових слабих функцијских капацитета који не омогућавају брз укупан и демографски развој. Јачање улоге средњих градова најтешње је повезано са бржим развојем групе градова ранга регионалних центара.

Табела 8 – Градско становништво појединих величинских категорија у зони Коридора

Величина града	Б р о ј г р а д о в а		
	1961.	1981.	2002.
до 10.000 становн.	13	6	6
10.000-20.000	15	12	12
20.000-50.000	3	11	10
50.000-100.000	2	2	4
100.000-200.000	1	3	2
преко 200.000 ст.	1	1	1

У Београду је живела скоро половина градске популације у општинама Коридора. Београд је скоро шест пута већи од Новог Сада, другог града по величини на овом простору и у Србији. Нови Сад је имао удела од 8,3% у градовима у зони Коридора. На овом простору, дакле, као и у Републици у целини, недостају центри између 200.000 и милион становника.

Према оценама дефинисаним у Просторном плану Републике Србије (1996) подручје Централне Србије обележава изразитија демографска поларизација, са великим контрастом између Београда и осталих градова, и динамичнији ток урбанизације. На овом подручју је и најизраженији ефекат просторног преразмештаја становништва са израженом поларизацијом на зоне изразите концентрације становништва и зоне депопулације. Војводину карактерише умеренији темпо урбанизације (изразитији раст градова на крају двадесетог века последица је великог број избеглица из бивших југословенских република који се нарочито концентрисао на овом простору).

Утицај градова на развој околних и других насеља у појасу Коридора

Град, као пол развоја поред тога што утиче на сопствени раст и развој, утиче и на промене у мрежи насеља које су најинтензивније у насељима која се налазе у околини градова. Ове промене су све слабијег интензитета, а претежно су се односиле на (Cloke P. 1979; Вељковић А, 1991):

- привлачење радне снаге и становништва, сировина и финансијских средстава из околног простора, што је управо најизраженије на посматраном подручју, јер се простори са дугорочном тенденцијом гушћег насељавања, углавном, везују за Подунавље, Посавину и Поморавље,

- пораст дневних миграција, нарочито радне снаге и бројних других корисника разноврсних услуга из околног простора ка граду,

- изразитије промене броја становника у околним насељима,

- све интензивније промене у функцијској структури у околним насељима,

- пресељавање постојећих и стварање нових погона у околним насељима, односно подстицање, стварање и јачање секундарних полова производње, услуга, рада, веза и развоја у мрежи околних насеља,

- знатно проширивање изграђених површина града и због урастања и интегрисања најближих приградских насеља у физиономску и функцијско-просторну структуру града.

Градови, али не и остали центри, су се у дужем протеклом периоду испољавали као значајнији центри рада који су својом развојном снагом утицали на промену околних насеља. У овом случају разматрана су насеља неаграрног карактера са мање од 50% аграрног становништва (изразито неаграрна, неаграрна и мешовита), која се налазе у близини градова и у којима су се промене и у броју становника и у функцијској структури одвијале искључиво под снажним утицајем градова. Ретка су аграрна насеља у околини градова која су захваћена процесом депопулације.

Већина околних насеља градова је у другој половини XX века имала јаке структурне промене са веома израженом деаграризацијом. Ова насеља су, по правилу, са великим уделом дневних миграната.

У зависности од типа околних насеља, од којих многа представљају и приградска насеља, у зависности од промена у њима, како структурних, тако и морфолошких, које су се одвијале упоредо са развојем града, могу се издвојити стадијуми и карактеристике у развоју градова.

Основни центар развоја у мрежи насеља на подручју коридора представља Београд. Око њега се развила широка зона насеља неруралног типа, од којих су нека већ урасла у континуирано градско ткиво, а друга су статистички већ припојена граду. Ова насеља су већ током друге половине XX века имала сложену и разноврсну функцијску структуру и улогу у оквиру региона. У неким од њих је био развијен нуклеус привредних делатности или значајан научно-истраживачки центар. Тиме су она добила улогу центра рада у околном простору. Друга приградска насеља су се развила као стамбена.

На територији Централне Србије велики значај у поменутом процесу добио је урбани регион Ниша, са бројним неруралним околним насељима. Нови Сад је на територији Војводине изазвао најсложеније ефекте у мрежи околних насеља, односно најсложеније трансформације ка неаграрним типовима насеља. Захваљујући досељавању и великом броју избеглица у највећем броју од ових неаграрних насеља су биле изражене тенденције осетног или знатног пораста броја становника. У њима је у новијем периоду била остварена обимна и квалитетна стамбена изградња, а у неким од њих су се развили и нуклеуси неаграрних делатности или су она са својим раније створеним нуклеусима снажно укључена и повезана у агломерациони систем Новог Сада.

На делу подручја у Централној Србији поларизационо дејство центара је јачало, као и подстицајно дејство градова средње величине, али и мањих градова (Младеновац), док је на територији Војводине повећање интензитета поларизационог дејства запажено у Суботици, а подстицајног на остала насеља у градовима већим од 30.000 становника.

Заједничке карактеристике градова обе макро-целине су да је интензитет поларизационог и подстицајног утицаја градова зависио од њихове величине и да је секундарни сектор (индустрија, пре свега, нпр. Смедерево, Врање, Сремска Митровица) био главни носилац развојног деловања градова Централне Србије, док је терцијарно-квартарни сектор био од већег значаја на територији Војводине. Секундарни сектор довео је до натпросечног развоја обима миграција из околних

насеља (Лесковац, Јагодина, Младеновац). Изузев код највећих градова, главни део посредног подстицајног утицаја свих осталих градова се сводио на територију њихове општине. Врло повољан саобраћајно-географски положај одразио се на сразмерно веће досељавање становништва и на већи обим радних миграција, нпр. код Велике Планае. Мањи градови обе макро-целине имали су незнатан утицај на окружење (Темерин, Сремски Карловци, Свилајнац).

Морфолошка структура мреже насеља (величина насеља и густина мреже) у делу Централне Србије и Војводине се разликују, нарочито кад је у питању јужни и југоисточни део Централне Србије.

Популациони развој насеља у ванградском подручју великог броја посматраних градова одвијао се под снажним деловањем великих центара, а мање је ова депопулација изражена под утицајем општинских центара или због ниског наталитета.

На територији Коридора су се у другој половини XX века развила четири типа подручја утицаја градова:

- примарно аграрни са сеоским насељима,
- поларизовано аграрни, са сеоским насељима у околини градова са процесом депопулације и поларизационим утицајем других, а не само општинских, развијених центара (око Руме, Инђије, Смедеревске Паланке, Велике Планае, Ћуприје, Власотинца и Бујановца),
- мешовит, поред сеоских има и насеља мешовитог типа, и са извесним повећањем становништва у неким од њих (око Смедерева, Јагодине, Врбаса),
- полинуклеусно урбанизован око Београда, Новог Сада и Ниша.

Код градова од 100.000 и више становника достигнут је најразвијенији тип подручја утицаја града или његов прелазни облик. Изузетак су само била насеља око Суботице, код које је, због наслеђене структуре делатности и функција и карактеристика околних насеља, процес јачања и деловања нуклеуса полова развоја осетно каснио и спорије се испољавао него у другим градовима сличне величине.

Утврђене правилности у развоју градова и њиховом утицају на окружење послужили су као основа за постављање хипотезе о стадијумима еволуције града као географског пола развоја, односно о стадијумима узајамно повезаног развоја града и околних насеља. Према овој хипотези А. Вељковића - развој града и мреже околних

насеља пролази кроз четири еволутивна стадијума.¹⁰ У сваком од њих се испољава одређени нови вид развојног деловања града и одговарајући појавни облици његовог утицаја оствареног у мрежи околних насеља.

У првом стадијуму развој се одвија углавном у оквиру града, који се испољава кроз снажне квалитативне промене у његовој структури делатности и стагнацију, спор пораст или, чак, опадање броја становника. Истовремено, у околним сеоским насељима се не остварују значајније промене у порасту становништва нити у структури делатности. У овом стадијуму почиње осетнији пораст изградње привредних објеката у граду, а самим тим и значајније промене у његовој наслеђеној физиономској структури.

Првом стадијуму на територији коридора крајем XX века припадали су Сремски Карловци и Темерин, а прелазној фази ка другом стадијуму Свилајнац, Бачка Топола и Кањижа.

У другом стадијуму основу система насеља сачињава град средње величине и диверсификоване структуре делатности. Учешће пољопривреде је знатно мање, а у граду је остварена значајнија концентрација делатности са својствима пола развоја око којег се налазе само сеоска насеља. У граду се одвија интензивнија стамбена изградња, ширење града и изградња комуналне инфраструктуре, док се у околним насељима не уочавају значајније промене.

Овом стадијуму припадају Власотинце, Бујановац, Ћуприја, Велика Плана и Смедеревска Паланка на територији Коридора у Централној Србији, и Рума и Инђија, на територији Војводине.

Прелазној фази ка трећем стадијуму припада већи број центара: Алексинац, Бела Паланка, Димитровград, Пирот, Врање, Параћин, као и Шид, Стара Пазова и Нова Пазова.

У нижој фази развоја трећег стадијума центар је град средње величине, изразито неаграрног типа и развијеног језгра делатности са својствима пола развоја и агломерирања. Структура делатности је усклађена, а град окружује неколико насеља мешовитог типа. У вишој фази овог стадијума пол система је већи град, изразито неаграрног типа, са веома развијеним језгром делатности - половима развоја и

¹⁰ Детаљније о стадијумима развоја града у монографији *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*, аутора Вељковић А., Јовановић Р. и Тошић Б. (1995) Географски институт «Јован Цвијић», САНУ, књ. 44, Београд.

агломерирања. Структура делатности је усклађена, а у окружењу је знатан број насеља неаграрног и мешовитог типа.

Нижој фази трећег стадијума припадају Смедерево, Гроцка, Јагодина, Младеновац, Лесковац, Владичин Хан, Бачка Паланка, Суботица, Сремска Митровица и Врбас, а вишој ниједан град.

Прелазној фази ка четвртном стадијуму припадају Ниш и Нови Сад, а четвртном стадијуму - Београд. Полинуклеусну агломерацију, односно систем насеља у овом стадијуму сачињава велики град од неколико стотина хиљада становника, са диверсификованом изразито неаграрном структуром делатности, у којој запосленост у услужном сектору има превагу над производним делатностима. Пространо подручје око великог града чине велики број неаграрних и мешовитих насеља и неколико секундарних центара развоја. Тежиште развоја и изградње стамбених и привредних објеката помера се од језгра агломерације ка околном и све ширем појасу приградских насеља. Све већи број најближих насеља поступно ураста у изграђено ткиво великог града, све већи је обим планске, али и стихијске, стамбене и локалне комуналне изградње. Поред тога, све већи број предузећа иселава из града постојеће или гради нове привредне објекте у неком од оближњих насеља или се у њима граде научно-истраживачки центри. Тежиште развоја се све више пребацује на најближа приградска насеља.

Овим резултатима су потврђени следећи елементи хипотезе:

- да је сваки стадијум настао као резултат главног, релативно већег и најзначајнијег утицаја одређеног вида утицаја града као центра раста или развоја,

- да је главни вид утицаја града карактеристичан за одређени стадијум био условљен нивоом развијености структуре делатности, односно деаграризованости и постојањем делатности са својствима пола развоја и

- да је интензитет промена у околним насељима (ниво и распрострањеност) био условљен степеном концентрације ових делатности у граду.

И поред утврђених правилности, веза између величине града и његове улоге као фактора развоја мреже околних насеља само је значајним делом потврђена. На територији Војводине постоје већи градови са ужом и мање израженом зоном утицаја. Насупрот њима, у Централној Србији мањи градови су имали јаче изражена својства

развоја и трансформације околних насеља, него што би се то очекивало.

Најважнији узроци ових одступања своде се на: велику улогу спољних утицаја у развоју градова (изградња великих индустријских зона или активирање геопотенцијала ширег просторног значаја), наслеђену мање развијену структуру делатности градова (нпр. Суботица, Врање), саобраћајни положај и модернизацију приградских саобраћајница, близину великих градова који су имали знатан утицај на развој осталих центара и њихових околних насеља (Инђија, Стара Пазова, Нова Пазова, Младеновац), карактеристике мреже иницијалних сеоских насеља (ретка мрежа великих насеља око војвођанских градова, око Смедерева или Смедеревске Паланке утиче на слабљење утицаја града), статистичко неприпајање околних насеља која су већ срасла са градом и други фактори.

Из свих наведених промена које су се испољиле у градовима у зони Коридора и у насељима у њиховом окружењу следује правилност да улога развојног деловања града и остварени ефекти у мрежи околних насеља еволуирају са порастом његове величине и са степеном концентрације делатности – полова развоја у њему.

Утврђене правилности у развоју градова и видовима деловања на остала насеља би се могле примењивати:

- у постављању циљева и пројекције будућег развоја становништва и функцијске структуре града,

- у постављању граница проучаваног и планираног подручја града при изради урбанистичког плана, као и модела организације мреже насеља у изради просторног плана општине или њеног дела,

- у постављању дијагнозе о постојећем стању, за утврђивање проблема и предлога циљева будућег развоја и организације региона и ширих територија.

Метропола у зони Коридора

На подручју Коридора, како је већ речено, на стецишту савско-дунавске са моравском осовином развоја, налази се Београд, који има изузетно повољан и значајан саобраћајно-географски положај у оквиру српског, балканског, европског и светског простора. То му даје велике потенцијалне предности за преузимање водеће улоге у повезивању и интеграцији простора Србије у шири економски, социјални и

политички геопростор. У његовој основи се налазе врло повољни природни услови и ресурси за концентрацију становништва и производних и других привредних активности, као и веома повољне могућности за непосредне саобраћајне везе са северозападни делом Централне Србије и просторима око долина Велике и Западне Мораве, са суседним деловима Војводине, а посредно и са другим деловима територије Србије. (Вељковић А. и др. 1995). Оваква комплексна потенцијална вредност београдског подручја представља изузетну предност за стварање велике агломерације становништва и активности, за повезивање и обједињавање мреже градова, па и мреже насеља на великом простору.

Београд се може посматрати са разних аспеката и у разним контекстима (Бојовић Б., Боровница Н. 1998): као самостално насеље (десет општина на ужем градском подручју), као центар административног подручја Београда (десет градских и шест општина на територији београдског округа), као центар сопственог метрополског подручја, као главни град Централне Србије, главни град Републике Србије, главни град Србије и Црне Горе, један од главних градова Балкана, један од главних градова Европе, или главни град Срба. Сва подручја су јасно дефинисана, изузев метрополског подручја. Комплексних истраживања у том смислу није ни било, изузев код израде Регионалног просторног плана Административног подручја Београд - РППАПБ (2004).

Београд, као самостално насеље

Уже градско подручје укључује десет општина на чијој територији је 2002. године живело 1.119.000 становника, што чини трећину становништва у зони Коридора, а половину становништва свих центара овог подручја (15% становништва Србије, трећина становништва градова Србије). Град се одликује претежном стагнацијом становништва у већини општина, али и са стабилном депопулацијом у централном делу града. Градско језгро има одлике дугогодишње стабилне функцијске структуре са скоро непостојањем активног становништва у примарном, а доминантног учешћа становништва у услужном у односу на производни сектор делатности. На ужем градском подручју налазе се објекти јавних служби републичког значаја, а диверсификованост функција највише је

изражена. Морфолошке измене ужег градског језгра одвијају се у складу са рађањем новог приступа у урбанистичком планирању – унутрашње ширење града, са давањем средишта пажње простору који захвата град, али на несрећу са све присутнијим елементима беспланске и бесправне градње која је захватила и сам централни, а такође и елитни део града (Тошић Б. и др. 2004).

Приградска насеља Београда

Приградско, периурбано, подручје (припада општинама Земун, Вождовац, Палилула и Чукарица), има заједничка својства – снажан утицај главног и највећег града на ова насеља, али су особине и начин испољавања ових насеља у урбано-руралном појасу сасвим или донекле различити. У 26 ових насеља 2002. године живело је око 155.000 становника, или просечно скоро 6.000 становника по насељу. Број становника у њима веома је неуједначен, становништво просечно стагнира, али је депопулација све изразитија и у овом појасу, на шта су претежно утицала природна кретања са изразитим падом наталитета, који је био нижи од знатног придошлог становништва (укључујући и избегло становништво из бивших југословенских република), које је више насељавало ова него централно подручје. За разлику од броја становника, снажни поларизациони утицаји Београда на насеља периурбаног појаса огледају се у великом броју неаграрних насеља, нарочито у шумадијском делу (општине Вождовац и Чукарица), мање у сремским, а најмање у банатским насељима. Процес деаграризације је слаб (у већини насеља), или умерен, јер су интензивнији токови преразмештаја становништва ка услужним или производим делатностима секундарног сектора били завршени још осамдесетих година. Опрема јавним службама и комуналним објектима зависи од подручја на којем се налазе. У Срему опрема је својствена свим војвођанским великим сеоским насељима, у шумадијском а нарочито у насељима банатског дела, објекти инфраструктуре, а нарочито део објеката јавних служби (посебно образовања и здравства) је на нижем ступњу него што “захтева” величина њихових насеља.

Бесправна изградња потпуно је захватила скоро сва насеља рубног појаса. Она је нарочито изражена у насељима у правцу Зрењанина и Срему, док су шумадијска приградска насеља, поред бесправне изградње, захваћена и енормном изградњом викендица.

Према својој функцијској организацији ова насеља су различитог карактера. Нека од њих чине стамбене субурбије, као издвојена, посебно формирана насеља, израсла на језгру старих сеоских насеља, некада далеке београдске периферије, друга чине претежно викенд насеља, трећа су се већ формирала као стамбено-индустријска насеља са индустријским погонима или се тек тако формирају, док су остала насеља банатског и сремског дела у функцији примарне или вишег нивоа обраде пољопривредних производа. У целини највећи број насеља урбано-руралног појаса је у функцији производње и услуга ужег градског подручја, па се одликује високим учешћем становништва запосленог у неаграрним делатностима и стабилном дневном миграцијом радника. Генерално, како је периурбани појас Београда подручје које је нападнуто бесправном градњом, нема јасну привредну оријентацију, неодговарајуће је комунално опремљено (нарочито банатски део), без адекватних је објеката јавних служби и са све већим степеном спонтаног развоја, па захтева велико ангажовање планера за решавање свих његових питања и проблема.

Урбанизована зона Београда је крајем XX века знатно проширена, а све већи број најближих насеља ураста у ткиво града. Нуклеуси секундарних полова развоја су знатно ојачали. Таква насеља су у то време испољавала тенденцију развијеније структуре делатности.

Београдски регион

Београд је центар административног подручја на територији од 3224 km², и са 1.574.000 становника (уже градско подручје чини 71% становништва овог административног региона). Насеља на овој територији су с једне стране под снажним утицајем Београда, а с друге - то су самостална подручја која развој заснивају на ресурсима локалног или ширег, регионалног и државног значаја. Број становника у овим општинама просечно је у стагнацији, али чак 70% насеља београдског региона захваћено је у последњем периоду процесом депопулације.

Структура активног становништва насеља је прилично диверсификована. Последица процеса веома интензивне деаграризације до деведесетих година довела је до великог броја неаграрних насеља (преко 62%). Активно становништво, пописано према месту становања, су претежно дневни мигранти производног

или услужног сектора ка Београду, или су то радници у области рударства и енергетике на територији исте или друге општине, припадају претежно услужном сектору Београда, или су претежно запослени у истом или другим насељима на територији општине.

Опремљеност објектима јавних служби и инфраструктуре у целини је на нивоу просека одговарајуће величине насеља Централне Србије, или је за нијансу испод овог просека, на шта је утицала близина Београда. Привредна структура у овим насељима, такође, је испод поларизационог прага развоја околних подручја, а привидна диверсификована привредна структура становништва је последица само великог удела дневних миграната ка Београду или ка рударско-енергетском комплексу.

Главна карактеристика шест периферних општина је највећи број разбијених насеља чак и на равничарским и на теренима малог нагиба. Само делови насеља који се “спуштају” на магистралне и регионалне саобраћајнице су ушореног, збијеног, односно линијског типа. Велики број викенд објеката “преплавио” је не само насеља, него читав међунасељски простор, нарочито у општини Сопот (јужни део), у општини Младеновац (западни део), у подунавским насељима општине Гроцка итд.

Заједно са већим, махом бесправно изграђених објеката, читаво подручје захваћено је масовном бесправном изградњом објеката за стално становање или друге намене. Најизраженији овакав вид изградње је у општини Гроцка, а најмање у општини Сопот, где је извршена потпуна планска парцелација земљишта и где се изградња обавља под контролом.

Метрополитенско подручје

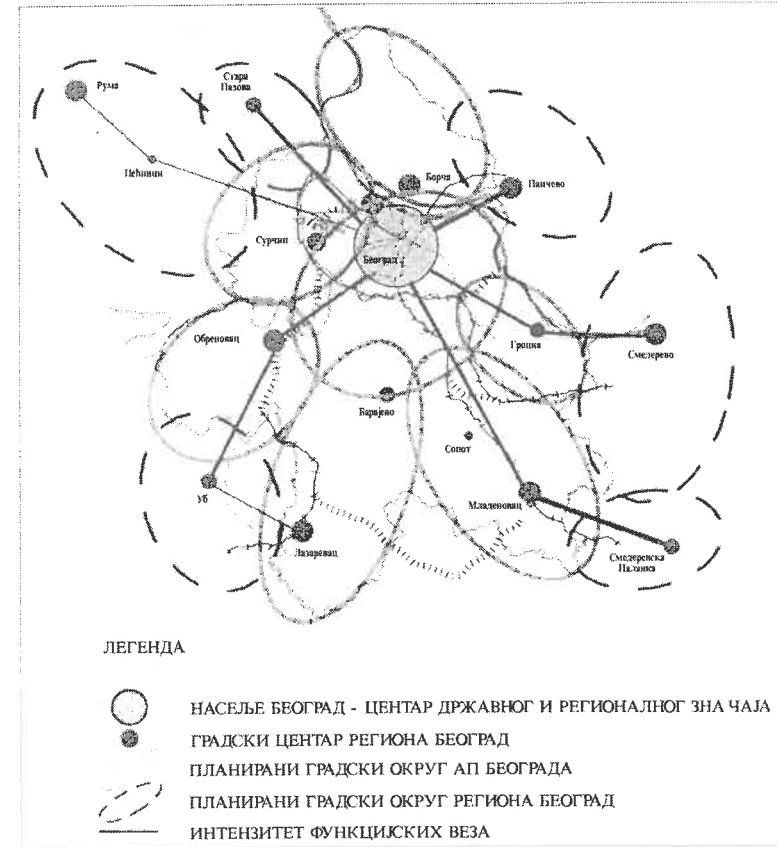
Статус Београда као центра метрополског подручја је недефинисан. Град-метропола је по дефиницији једна врста урбаног подручја у којем постоји и развија се група градова чији је развој у јасној међузависности од града метрополе, центра метрополског подручја, нека врста регионалног града са више полова интензивне урбанизације (Бојовић Б. 1996).

Значајан положај метрополе и величина града намеће давање одговора на ово питање. Функцијско-просторна организација Београда уско је повезана са просторном организацијом долина Велике Мораве,

Колубаре, Срема и јужног Баната. Административно подручје је сигурно мање од оног подручја које би се могло сматрати метрополитенским, нарочито кад је реч о војвођанском делу. «Административна граница Војводине била је препрека функционалном ширењу административног подручја Београда и то утолико већа уколико су се права покрајина више и тврђе конституисала. Ако би се, моделски, узело да је граница гравитационог подручја сразмерна демографској и економској снази града и развоју његових функција, пре би се могло очекивати да је нпр. данашња општина Инђија у Београду, него да је општина Стара Пазова у Војводини. Не ради се о разграничењу функционалних гравитационих зона Београда и Новог Сада, већ о административној граници Покрајине» (Бојовић Б., Боровница Н. 1998).

Београд је још шездесетих година ушао у постиндустријску фазу са развојем услужног сектора. Политика седамдесетих година уништила је терцијарни сектор града, а заоштрен однос према личном раду довео је до «протеривања» малих привредника који су тиме изградили економску основу околних војвођанских насеља и центара (који су омогућили повољније услове пословања). Београд је, дакле, и на овај начин утицао на урбанизацију околног, сремског, подручја (Бојовић Б. 1997).

Занимљиво је да се исто односи и на границе природног региона које су шире од АП а поклапају се са границама функцијског региона. Сложена истраживања би требало да потврде да ли би метрополитенском подручју Београда, поред 16 општина административног подручја могле да се придруже у интересно функционалном погледу следеће општине: у банатском делу Панчево, у сремском - Стара Пазова, Инђија, Пећинци и Рума, у колубарском - Уб, а у шумадијском делу Смедеревска Паланка и Смедерево, или би територија метрополитена обухватила и шири појас, који би чинио шири планско-статистички регион (скица 9) не реметећи административне границе, односно аутономни регион Београд, што зависи од ширих политичких договора (Стојков Б., Тошић Б. 2003).

Скица 9 – Оријентационо подручје планског региона (метрополитена) Београда

Извор: РППАПБ, нацрт, 2003. године

Концепција развоја Београда била би целовитија уз остваривање јачих веза са Панчевом, због чега стратегија просторног развоја Београда и Панчева треба да се гради плански координисано и синхронизовано. Пример функцијског повезивања Београда и Панчева треба размотрити код дефинисања региона Београда, као посебног случаја, где би јаке функцијске везе два града могле да утичу и на евентуално кориговање административних граница или само на планско-статистичку координацију суседа. Актуелан предлог за корекцију и проширење административног подручја, који потиче од локалних власти општине Уб, заснован је на великом уделу дневних миграната ка београдским радним центрима.

Везе Београда са другим општинама или деловима општина и са њиховим центрима односе се на Стару Пазову и Нову Пазову – веза мале привреде са београдском привредом, УБ и Лајковац – заједнички рударско-енергетски комплекс са београдским административним подручјем, Смедерево – изградња комплексне луке и Смедеревску Паланку – заједнички индустријски развој. Обострани значај околних центара везује се за услуге, школовање, снабдевање, запошљавање и др. (РППАПБ, 2004).

Београдски макро-регион обухватио би још више општина, везивао би се за још шири појас у долини Саве и Дунава.

Процес урбанизације негативно се испољавао преко контроле изградње и насељавања, с једне, и развоја сисема насеља, као вишег степена развоја, с друге стране. Кад је реч о развоју система насеља, треба рећи да није донета значајнија развојна или инвестициона одлука за друге општинске центре приградских општина.

Функционална подручја макрорегионалних и регионалних центара

Регионални подсистеми насеља на подручју Коридора дефинисани су Просторним планом Републике Србије (1996) и своде се на следеће критеријуме:

1. Значај и улога града као центра у мрежи насеља:
 - У домену централних функција:
 - величина града
 - степен развијености јавних служби.
 - Као центар рада:
 - степен концентрације радних места,
 - зоне интензивних веза (становане-рад).
2. Значај и улога града као центра развоја:
 - Зоне интензивних трансформација насеља:
 - популационе промене (смер и интензитет промена)
 - интензитет промена функционалне структуре.
3. Рационални прагови функција и максимални допустиви радијус гравитационе зоне:

- минимални број корисника услуга у зони деловања сваке урбане функције и сваког хијерархијског нивоа те функције
 - максимално допустиво време путовања или дистанца од границе функцијске зоне до центра носиоца функција.
4. Ниво друштвено-економске развијености делова територије:
 - густина насељености – густина мреже насеља, посебно мреже урбаних центара,
 - други критеријуми којима се дефинише ниво економске развијености.
 5. Морфолошки склоп терена и услови за повезивање ужих просторних целина.
 6. Правци и зоне традиционалних веза градова и насеља у околном простору.
 7. Принципи уједначеније дистрибуције регионалног развоја.

Табела 9 садржи податке о подсистемима насеља која се повезују у оквиру функцијских подручја макрорегионалних и регионалних центара у зони Коридора. Функцијска зона ових центара је у највећем броју шира од истраживаног подручја, осим у случају утицајне зоне Смедерева и Сремске Митровице која се поклапа са зоном на Коридору (скица 10). Кад је у питању број становника учешће утицајне зоне центара на Коридору је далеко веће од учешћа зоне у залеђу.

У пројекцију броја становника 2011. године (ППРС, 1996) није укључен број избеглог становништва из бивших југословенских република, који је у насељима у околини војвођанских центара знатно повећао број становника 2002. године.

Највећи центар југоисточне Србије је *Ниш*, трећи по величини у Србији и на истраживаном простору. Изразито је полифункционалан и јаке гравитационе привлачности (зоне утицаја су присутне у околним регионалним градовима и њиховим функцијским подручјима – Пирот, Лесковац, Врање, а на северу - све до зоне разграничења са београдском широм утицајном зоном - положај функцијског подручја Јагодина-Ђуприја-Параћин), због снажне на првом месту индустријске, а потом здравствене, просветне и културне функције. Због снажних и структурно диверзификованих функција Ниша, и његовог високог степена централитета, остали регионални центри су запостављени (Лукић В., Матијевић Д. 2002). Тек са децентрализацијом Ниша и

алокацијом појединих функција у регионалне центре успоставила би се функционална равнотежа са осталим центрима у зони Коридора и у залеђу овог простора.

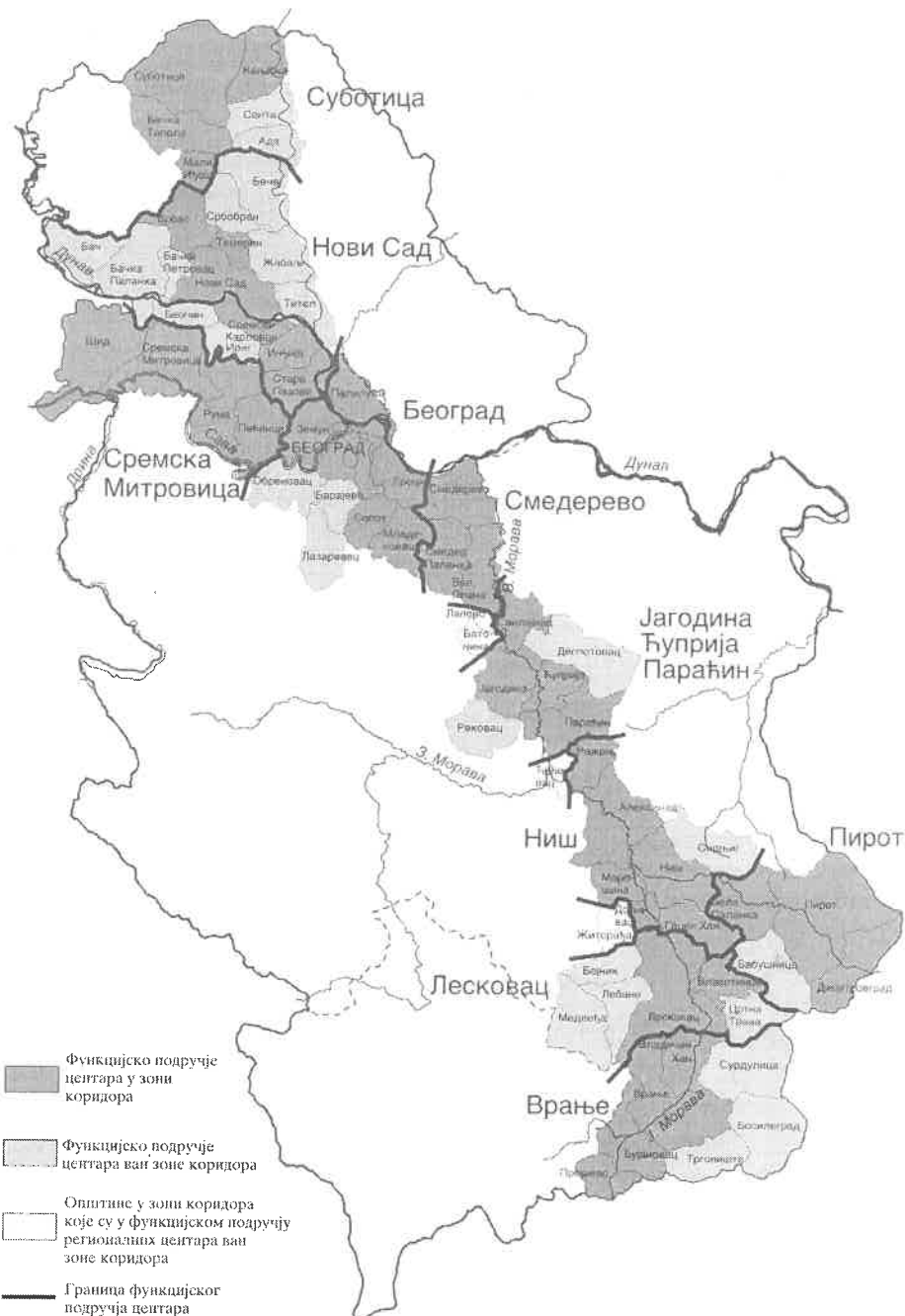
Табела 9 – Функционална подручја мекрорегионалних и регионалних центара на нивоу регионалних система насеља

Макрорегион. и регионални центри	Општине	Број становника 2002.	Пројекција броја становника 2011.	Број (учешће у %)		
				Станов. 2002.	Насеља	Површ. у km ²
НОВИ САД	Нови Сад	712261	674600	712261	107	4931
Зона утицаја на Коридору	Нови Сад	298139	275800	489233 (68.7%)	45 (42.1%)	1981 (40.2%)
	Врбас	45839	47100			
	Темерин	28201	27500			
	Ипђија	49510	47500			
Зона утицаја ван Коридора	Стара Пазова	67544	67200	223028 (31.3%)	62 (57.9%)	2950 (59.8%)
	Бач	16101	15700			
	Бачка Паланка	60938	58800			
	Бачки Петровац	14649	14000			
	Беочин	16029	16500			
	Бечеј	40877	39900			
	Жабал	27418	24400			
	Тител	16936	14600			
Ириг	12294	10500				
Србобран	17786	15100				
НИШ	Ниш	365752	385400	365752	282	2729
Зона утицаја на Коридору	Ниш	234863	260800	348499 (95.3%)	243 (86.2%)	2232 (81.8%)
	Алексинац	57561	61200			
	Гацин Хан	10419	7600			
	Дољевац	19529	19200			
	Мерошина	14765	12800			
	Ражањ	11362	9900			
Зона утицаја ван Коридора	Сврљиг	17253	13900	17253 (4.7%)	39 (13.8%)	497 (18.2%)
Смедерево	Смедерево	210013	236100	210013	58	1248
Зона утицаја на Коридору	Смедерево	109523	126400	210013 (100%)	58 (100%)	1248 (100%)
	Велика Плана	44504	49900			
	Смедеревска Паланка	55986	59800			
Јагодина-Ђуприја-Параћин	Јагодина-Ђуприја-Параћин	226822	256800	226822	191	2614
Зона утицаја на Коридору	Јагодина	70773	79800	187797 (82.8%)	126 (66%)	1625 (60.9%)
	Ђуприја	33366	41100			
	Параћин	58261	65500			
	Свилајнац	25397	29500			
Зона утицаја ван Коридора	Деспотовац	25513	28900	39025 (7.2%)	65 (34%)	989 (39.1%)
	Рековац	13512	12000			
Лесковац	Лесковац	240472	244500	240472	336	2769
Зона утицаја на Коридору	Лесковац	155812	166800	189120 (78.6%)	192 (57.1%)	1332 (48.1%)
	Власотинце	33308	30400			

Макрорегион. и регионални центри	Општине	Број становника 2002.	Пројекција броја становника 2011.	Број (учешће у %)		
				Станов. 2002.	Насеља	Површ. у km ²
Зона утицаја ван Коридора	Бојник	13103	10600	51352 (21.4%)	144 (42.9%)	1437 (51.9%)
	Лебане	24833	25700			
	Медвеђа	10847	8800			
	Црна Трава	2569	2200			
Врање	Врање	227693	256900	227693	363	3520
Зона утицаја на Коридору	Врање	87155	94400	189419 (83.2%)	250 (68.9%)	1951 (55.4%)
	Бујановац	43494	55900			
	Прешево	35118	48600			
	Владичин Хан	23652	23400			
Зона утицаја ван Коридора	Босилеград	9850	8000	38274 (16.8%)	113 (31.1%)	1569 (44.6%)
	Сурдулица	22070	20900			
	Трговиште	6354	5700			
Пирот	Пирот	105398	98500	105398	214	2761
Зона утицаја на Коридору	Пирот	63707	63200	89828 (85.2%)	161 (75.2%)	2232 (80.8%)
	Бела Паланка	14399	12800			
	Димитровград	11722	10900			
Зона утицаја ван Коридора	Бабушница	15570	11600	15570 (14.8%)	53 (24.8%)	529 (19.2%)
Суботица	Суботица	271444	271600	271444	68	2705
Зона утицаја на Коридору	Суботица	147758	149900	226853 (83.6%)	58 (85.3%)	2185 (80.8%)
	Бачка Топола	38179	38400			
	Кањижа	27440	26000			
	Мали Иђош	13476	13300			
Зона утицаја ван Коридора	Ада	18972	19200	44591 (12.4%)	10 (14.7%)	520 (19.2%)
	Сента	25619	24800			
Ср. Митровица	Ср. Митровица	205856	196300	205856	77	2520
Зона утицаја на Коридору	Ср. Митровица	85605	88100	205856 (100%)	77 (100%)	2520 (100%)
	Рума	59858	55900			
	Пећинци	21472	19500			
	Шид	38921	32800			

Општине у зони Коридора, Лапово, Тићевац и Меровина припадају функцијским подручјима мекрорегионалних и регионалних центара који се налазе у залеђу – Крагујевцу, Крушевцу, односно Прокупљу.

Ниш се већ сада испољава као главни комплемент Београду у укључивању у међународне регионалне интеграционе процесе. Међутим, његов прворазредни положај није у довољној мери вреднован. С обзиром да има изразито поларизацијско дејство, утицаји Ниша у скорој будућности би требало да се преусмере на подручје ван осовина развоја, зона Коридора, ка популационо празној периферији, посебно у правцу истока.

Скица 10 - Функционална подручја макрорегионалних и регионалних центара на нивоу регионалних система насеља

Нови Сад, макрорегионални центар Србије, развијао се интензивно као центар Војводине, али је његово функцијско подручје ка југу релативно сужено, с обзиром на близину Београда. Ограничен утицај Београда на сремска насеља, на оба крака Коридора Х, јавио се као последица административне покрајинске границе. Мрежа центара на оба крака сремског Коридора је под јаким утицајем Београда и Новог Сада. Њихови гравитациони утицаји су допринели да се градови северног и источног Срема интензивније развију, нпр. кроз пољопривредну прозводњу, индустрију и занатство за потребе ова два велика града. Тако градови у функцијском подручју Сремске Митровице имају израженије сопствено гравитационо дејство у мрежи насеља, док су градови на осовини развоја Београд-Нови Сад слабије индивидуалисани (Матијевић Д., Лукић В. 2004).

Насеља и центри северног крака Коридора, Нови Сад-Суботица, подељени су. Јужна половина овог подручја гравитира Новом Саду, а северна – функцијски исто тако значајно опремљеном центру, Суботици.

Речни ток и линијски инфраструктурни системи - фактор дезинтеграционих процеса функцијског система насеља и центара

Да би територијалне јединице функционисале као стабилни, интегрални, системи, интересно њихово удруживање оквирно би требало да буде контролисано планским акцијама на различитом просторним нивоима. Особине интеграције проистичу из везе центара нових општина (округа) са спољном средином, при чему сваки центар тежи да има што већу улогу на што већем простору (Тошић Б. 2001).

У циљу одвијања процеса интеграције морала би да постоји просторна усаглашеност, односно потпуно уклапање свих делова једног округа и функционалног подручја његовог центра у територију одговарајућег макрорегиона.

У долини Велике Мораве може доћи до преплитања утицаја граничних центара у потенцијалним територијалним јединицама ове осовине развоја са територијалним јединицама на подручју Шумадије, с једне и на подручју североисточне Централне Србије, с друге стране. Могућност прикључења Смедерева, Смедеревске Паланке и Велике Плана београдском макрорегиону нпр. захтева озбиљна стручна

истраживања, јер би се тиме ови поморавски градови одвојили од осталог северног дела великоморавског појаса развоја на којем се налази један од најзначајнијих локалитета у просторној структури Србије - стедиште система моравских осовина развоја са подунавским појасом (Вељковић А. 1998).

Долина реке, а чак и сам речни ток, често се, погрешно, намећу као природна граница при територијалној организацији. Положај тројног града, Јагодина са једне, а Ћуприје и Параћина са друге стране Велике Мораве, не би требало да доведе у питање функцијски склад најзначајније урбане агломерације средњих градова у долини ове реке.¹¹ Ово је кључни пример када речни ток не би требало да буде баријера при формирању административних граница, како се не би нарушила интегралност функцијских подручја.

Коридори који пролазе осовином развоја се, међутим, поред речног тока, испољавају као ограничење у гравитационом функционисању насеља. Интересно удруживање насеља на локалном нивоу са једне стране реке довешће до интеграције са суседним урбаним системом, односно његовом административно-територијалном јединицом. Ово ће се нарочито догодити код новоформираних општина које за постојеће центре округа имају градове са супротне стране реке или коридора.

Најмање су изражени поменути проблеми у насељима и центрима на територији Војводине, с обзиром да на овом подручју коридор не прати речни ток. Највећи број насеља се налази даље од посматраног Коридора.

Повољни услови за "отварање" дезинтеграционих процеса на контакту, односно у граничној зони округа, као територијалних јединица средњег нивоа, може се јавити услед релативне пасивности виших центара у односу на центре на нижем хијерархијском нивоу

¹¹ Још у Краљевини Југославији Јагодина, Ћуприја и Параћин су имали развијену специјализацију комплементарних активности и функција, које су условиле њихову повезаност. Ћуприја је била значајан здравствени центар, Јагодина средњошколски центар, а Параћин центар индустријских делатности, специјализованих средњошколских и снабдевачких услуга. После Другог светског рата у првим генералним урбанистичким плановима за поменуте центре се указује потреба за њихово повезивање јавним градским саобраћајем – тролејбусом, као и централизовано водоснабдевање. Тек са доношењем Просторног плана Републике Србије обнавља се, али још увек не реализује идеја о трограђу, односно функционалном повезивању ова три центра (Максин-Мићић М. 2003).

који се, заједно са својом општином, боре да нађу боље услове за умрежавање са функцијски јачим суседним урбаним округом (Ianos I. 2000).

У јужно-моравском коридору, због недостатка утицаја регионалних центара за читаво подручје Србије јужно од Ниша, не подстиче се довољно развој локалних урбаних центара као средишта нових урбаних општина, што предствља предуслов за негативну стабилност система хијерархијски различитих територијалних јединица на контакту између урбане и руралне хијерархије (Тошић Б. и др. 2003).

Наведени су само неки од постојећих деликатних сегмената у поморавској осовини развоја који упућују на опрез при одређивању административних граница. У једном случају речни ток или коридор треба да представљају границу, док би у другом она ограничавала одвијање функцијских процеса између насеља. Ова констатација има за циљ да нагласи да се адекватно решавање просторне поделе линијског подручја може добити само применом комплексних истраживања и истовременом организацијом територије целе Републике.

Проблеми у насељима и центрима

Проблеми насеља који се испољавају на територији Коридора су:

- организација и развој малих насеља, са мање од 500 становника, која обухватају половину насеља у зони коридора, а посебан проблем чини велики број малих сеоских насеља (испод 100 становника) чији је удео у неким општинама изнад 50% укупног броја насеља (Димитровград, Власотинце, Владичин Хан, Бела Паланка,), због тога што, изузев долињских села непосредно уз Коридор, у залеђу Коридора доминирају, по морфолошком типу, разбијена села,

- депопулација у већини насеља Коридора на територији Централне Србије, чак и у већим сеоским насељима у долини Велике Мораве,

- неравномеран размештај и изражена тенденција концентрације становништва у највећим градовима и њиховим приградским насељима,

- низак степен концентрације становништва и делатности у већини општина, изузев градова,

- недовољно диверсификована структура активног становништва, изузев градова и већих центара,
 - низак централитет и недовољна развијеност функција осталих општинских центара за заустављање депопулационог процеса,
 - бесправна и викенд изградња на градском, приградском делу, или у међунасељском простору,
 - непостојање дефинисаног грађевинског рејона у сеоским насељима и у периферним насељима центара,
 - велики број насеља разбијеног типа, без обзира на повољне природне карактеристике за компактно насељавање у зони Коридора,
 - неискоришћена компаративна предност и предност близине магистралних инфраструктурних система на Коридору, у првом реду аутопута, за развој и дисперзију активности и функција,
 - значајно учешће дневних, недељних и месечних миграција радно активног становништва које ради ван места сталног становања (преко 40%), а већи део и ван подручја општине (скоро трећина на неким деловима Коридора),
 - веома лош квалитет локалних путева,
 - одсуство планске контроле у простору на локалном нивоу управљања при изградњи индивидуалних стамбених објеката, што изазива конфликтне намене у контактним зонама урбаних центара са аутопутем или железничком пругом,
 - погоршање квалитета живљења које се манифестује погоршањем услова и квалитета становања, коришћења и доступности пољопривредног земљишта, као и губитком очекиваног прихода домаћинства због смањења њихове вредности у ширем заштитном појасу саобраћајница (Максин-Мићић М. 2003),
 - депоније отпада у насељима, нарочито сеоским, формиране на обалама водотока и поред саобраћајница.
- Депопулација се, свакако, може издвојити као највећи проблем насеља, а нарочито сеоских. Повољан положај већих сеоских насеља у Војводини и у Поморављу није био «заштитни» фактор од депопулационог процеса (удео сеоског становништва у зони Коридора 1961. био је 49%, а 2002. године 36%).

ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА И ПЛАНИРАЊЕ НАСЕЉА

Основни циљеви стратешких докумената у Европској унији и Србији су усклађени у погледу приступа повећању функционалне, економске и социјалне интегрисаности простора и значаја координираног развоја примарних транспортних мрежа и побољшања услова за равномернију дистрибуцију економског и социјалног благостања у простору. У тим оквирима се разрађују концепти уравнотеженог регионалног развоја, полицентричног система урбаних центара и уједначених услова приступа инфраструктури. Ови концепти су прилагођени могућностима, потенцијалима и ограничењима ЕУ и Србије. За остваривање ових концепата нуде се слични модели који се свде на (Максин-Мићић М. 2003):

- умрежавање урбаних центара у функционално-просторно повезане урбане – агломерационе системе, развојем специјализованих и комплементарних функција, саобраћајних, културних и других веза међу урбаним центрима и успостављањем партнерских односа између урбаних и руралних насеља, и
- повећање доступности и саобраћајне повезаности насеља у агломерационим системима, координираним развојем примарне и секундарне саобраћајне мреже.

Разлике се јављају услед достигнутог нивоа укупног развоја у ЕУ и Србији, као и услед нивоа развијености и квалитета саобраћне мреже и критеријума за утврђивање доступности регија и урбаних центара главним економским центрима.

За потребе решавања свих проблема у насељима ове осовине развоја дефинисани су циљеви који се односе на задржавање становништва на селу и даљи развој насеља.

Изградња инфраструктурних система у Дунавско-моравском коридору имаће посредне и непосредне утицаје на дужи рок на гравитирајуће окружење од којих су најзначајнији:

- утицаји на промену режима, односно начина коришћења простора,

- утицаји на демографска кретања и промене у мрежи/систему насеља и

- утицаји на привредни развој окружења.

Остваривање циљева развоја и организације мреже насеља условљено је правцима развоја и размештаја најзначајнијих привредних и друштвених делатности у ширем окружењу.

Основни циљеви даљег развоја насеља и центара (на основу планских докумената у зони Коридора)¹² су:

- подстицање даљег развоја градова, који ће на тај начин представљати противтежу доминацији Београда и макрорегионалних центара као најснажнијих имиграционих центара,

- подстицање раста и развоја осталих центара, уз усмеравање промена у њиховој структури делатности, са циљем да се остваре што повољнији односи између производних и непроизводних делатности, чиме би се смањио популациони притисак на веће центре, што би био један од услова за развој квалитетније структуре функција у овим центрима, побољшање урбанистичке ситуације и решавање комуналних проблема,

¹² Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница пута Суботица-Нови Сад-Београд, (2001) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-70, деоница граница Хрватске-Београд (Добановци) (2001а) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница Београд-Ниш (2001б) нацрт плана, радни материјал. ИАУС, Београд.

Нацрт Просторног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске

Нацрт Просторног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница БЈР Македоније, Београд (2000).

- тежња ка равномернијем размештају центара услуга, њиховој даљој децентрализацији и приближавању корисницима, уз смањивање разлика у условима и стандардима коришћења, а у вези са тим,

- подстицање стварања заједница насеља, различитих величина и садржаја заједничких интереса, чији центри треба да буду носиоци везе у мрежи центара и насеља, у пружању услуга за задовољавање разноврсних потреба становништва, али и да представљају основне покретаче трансформације мреже околних насеља, а све у функцији потенцијала за развој специфичних функција (производних, туристичких и др.) на подручју ових општина,

- израженије функцијско и просторно повезивање блиско лоцираних центара (нпр. Јагодина-Ђуприја-Параћин),

- заустављање и ублажавање процеса депопулације у већини насеља Коридора, а једна од мера је и развијање мањих прерађивачких капацитета и предузетништва на селу,

- побољшање комуналног и социјалног стандарда и квалитета живљења на селу, као и очување и унапређивање еколошких, културолошких и других вредности у сеоским насељима,

- поклањање веће пажње планирању улазно-излазних путних праваца који имају већи утицај на организацију простора и морфолошку структуру урбаних насеља, него сам аутопут.

Потребно је, дакле, формирати такву мрежу насеља која ће у највећој могућој мери искористити све компаративне предности подручја, како оних која су затечена, тако и оних која ће се тек створити, а све у циљу постизања трајне и стабилне равнотеже између природних и антропогених елемената простора. На тај начин треба да се створе плански предуслови за рационалнији систем насеља у којем треба да се обезбеде повољнији просторно-финкционални услови за развој привредних и друштвених делатности у свим насељима посматраних општина.

Питање компензација за ограничења у економском и социјалном животу домаћинстава у заштитним инфраструктурним системима у насељима чија је доступност смањена трансевропским и магистралним саобраћајним системима, чију изградњу није пратила реализација адекватне секундарне саобраћајне мреже, мора се решити законским путем (Максин-Мићић М. 2002).

Основни циљеви организације мреже насеља на истраживаном подручју заснивају се на спровођењу концепције децентрализоване концентрације становништва и свих делатности у осталим центрима,

побољшању њихове опремљености стварањем мултифункционалне структуре, као и њиховом квалитативном повезивању са насељима која им гравитирају.

Основу концепције организације насеља и центара у зони Коридора, како је напоменуто, чине заједнице насеља, односно удруживање од нижег ка вишем нивоу. Ова концепција је проистекла из проблема који се јављају у сеоским насељима подручја и из чињенице да су заједнице насеља функционални облик у просторној организацији система насеља и центара у смислу стварања комплементарних интереса за развој група насеља и читавог подручја. Заједнице насеља су резултат остварења циља - децентрализација подручја и задржавање становништва у руралним просторима, с једне, и стварање хијерархијски хомогеног система насеља и центара са могућношћу добре интеграције, с друге стране. Поред циља у вези са решавањем проблема на посматраном подручју, ове заједнице, првенствено као функцијска подручја, чине неопходан услов за организацију територије према одговарајућим европским стандардима.

Просторно-функцијска организација насеља са издвајањем заједница насеља и постојећим центрима може да буде основа за дефинисање предлога територијалне организације подручја. Оваква организација треба да проистекне на основу географских, економских и административних критеријумима, функцијске повезаности, комуникација и традиције.

Просторне јединице у предложеном моделу одређују се у складу са критеријумима регионалне поделе Европске уније, а према номенклатури од пет нивоа на основу величине територијалне управе, односно према броју становника. Ова категоризација инсистира на хијерархијској структури територијалних нивоа управљања и уједначавања поједних територијалних нивоа у организацији према величини (Стојков Б, 2000).

Основни принципи процеса територијалне организације

Према европским практичним искуствима, процес територијалног организовања представља ефикасан инструмент за уравнотеживање развоја свих јединица у хијерархији територијалне организације, за њихово структурно прилагођавање према интересима јединице и заједнице, за активнију конкурентност дефинисаних

територијалних нивоа на основу реалних потенцијала, као и за одрживи развој и уређење укупне територије. У том погледу, овакав поступак представља начин организовања државе и управљања њеним просторним, економским и социјалним развојем, а макрорегиони или региони (окрузи, дистрикти) се сматрају далеко ефикаснијим, флексибилнијим, сврсисходнијим за артикулисање интереса од државе. Макрорегион има приоритетан значај и улогу при решавању макроекономских или макроеколошких питања, док ниво региона решава унутрашња социјално-економска питања, као и питања на релацији село - град. По истом схватању територијална организација представља такав начин управљања државом којим се омогућује уравнотеженији територијални развој државе, али и истовремено већа кохерентност државе, као и начин којим се обезбеђује демократични систем интересног организовања територије на нивоу издвојених целина којим се долази до правилнијег располагања ресурсима и средствима. Основна дилема просторне поделе односи се на питање да ли овај процес треба да буде ослоњен на историјске корене и традицију или на економске и социјалне интересе који су усмерени ка будућности. Посебно значајно је и питање идентитета територијалних јединица, при чему разлике међу њима више нису засноване на демографским, економским или техничким параметрима, већ на културном профилу и идентитету, односно препознатљивости (Стојков Б. 2003).

Територијална организација зоне Коридора мора се радити паралелно са читавом Републиком. Овај поступак требало би да се базира на чињеници да је основна јединица сваке државне заједнице грађанин који се појављује са својом персоналном аутономијом у културном, социјалном или економском смислу. У просторној структури државе грађани су удружени у насеља која, као најмање територијално организоване јединице, имају своја прописана права да користе оно што њима припада. Таква насеља чине заједницу, односно комуноу или општину, која обухвата одређени простор, имовинско-правно регулисан, са променљивим бројем становника и са одређеним материјалним добрима са којима ствара нова економска добра. У неким случајевима ће општина бити свако насеље, а негде ће је чинити заједница насеља, све у зависности од величине, географског положаја, особина окружења и других карактеристика. Таква насеља - општине, у зависности од броја становника и привредне структуре, према европској номенклатури чине ниво NUTS 4 и NUTS 5 (nomenclature

des unites territoriales statistiques). Овакве општине имају релативна права, јер држава као најшира друштвена заједница, у циљу задовољавања потреба друштва као целине, задржава право да пропише границе надлежности општина, као локалних заједница, тј. њихове обавезе у односу на виши ниво друштвене заједнице.

Међутим, раскорак између нивоа општина и нивоа државе је сувише велики, при чему држава може да понуди решење приближавањем државе грађанима преко својих институција ка нижем нивоу (данашњи систем округа у Србији) или да грађанима омогући да се приближе држави и да своје интересе групишу на вишем нивоу од општинског (данашњи систем регионалне организованости у Европи). Превазилажење ове дистанце је значајније уколико постоје испољени културни и економски интереси на средњем нивоу, на коме могу да се покрену велике привредне и културне иницијативе на интрарегионалном или интеррегионалном нивоу. Поред тога, општине се удружују на интересној основи око једног или два урбана центра који су покретачи развоја. Зато округ или дистрикт, као средњи ниво самоуправљања, омогућава најбоље решење, не само за ефикасније усаглашавање интереса груписаних заједница општина (насеља), уз развијање њихове веће међусобне конкурентности, него и за потребе веће уравнотежености државе као целине, где се регионални развој контролише истовремено "одозго", управно, преко државе и "одоздо", самоуправно, преко општина (Стојков Б. 2003).

У процесу просторног планирања, као инструмента управљања, регион - округ или дистрикт може да се тумачи на два начина.

Први начин везује се за управно-административно подручје, које дефинише држава и под којим се подразумева ниво макрорегиона али и ниво региона (округа, дистрикта), што би према поменутој европској номенклатури представљало нивое NUTS 2, односно NUTS 3. Проблематика дефинисања највећих територијалних јединица - макрорегиона је веома сложена, а преко њих је једино могуће артикулисати регионалне интересе и реализовати велике структурне пројекте уз помоћ европских структурних фондова. Макрорегионални ниво (NUTS 2) може имати ограничену статистичко-планску функцију - да држави служи за лакше и равномерније управљање регионалним развојем, или, уколико је функционално, економски или историјски афирмисан може да има своју легислативну, финансијску и извршну аутономију. Макрорегионална организованост простора Србије према томе може да буде асиметрична (три макрорегиона - две покрајине и

Град Београд би имали одређени степен аутономије, а преостала четири би била под већом планском контролом државе). Њихове границе не треба да буду препрека развијању прекограничног планирања, односно функционалном преклапању и заједничком планирању и сарадњи (нпр. Град Београд и Панчево). Регионални ниво (NUTS 3) треба да решава друштвене и економске проблеме дистрикта - округа и то са једним урбаним центром као окосницом мреже насеља. У највећем броју случајева у земљама централне и југоисточне Европе региони, а нарочито макрорегиони, представљају инструмент државне власти која њима управља и дефинише њихове границе, јер, са изузетком Мађарске и Пољске, нису имали и сачували традицију региона.

Други, демократски, начин везује се за појам самоуправно-интересног подручја, које се организује одоздо на горе, односно од нивоа појединачног преко нивоа заједнице до нивоа државе. У оваквом организовању грађани сами одлучују о питањима регионалног значаја. Према овом принципу регион треба посматрати као отворену и флексибилну структуру, где се интереси групишу преко нивоа насеља за удруживање у заједницу (округ), под чим се подразумева поштовање одређене аутономије и самосталности с једне, али, у исто време, и партнерске кооперације региона у циљу заштите националних интереса, као и кооперације ради трансграничне и трансрегионалне сарадње, с друге стране (Стојков Б., Тошић Б. 2003).

Према броју становника и према статусу централног насеља, нове општине се разврставају у нивое NUTS 4 са по 10.000 до 100.000 становника, које за центре имају градове или урбана насеља. Ниво територијалне јединице NUTS 5 са мање од 10.000 становника за центре имају рурална насеља, односно центре заједница насеља. У оба ова случаја може се радити о самосталним насељима - општинама (у сремском и бачком подручју нпр. или у случају великих насеља у Великом Поморављу), која имају потребан број становника и одговарајућу опрему.

Међутим, донедавни статистички (NUTS) систем Европске уније од пет нивоа одлуком Европског парламента и Већа Европе¹³ промењен је. Окосницу новог система чине три нивоа, где се сада говори о управним јединицама (administrative units), са три класе, просечне величине: NUTS 1: 3 до 7 милиона становника, NUTS 2:

¹³ (Уредбом/Regulation No. 1059/2003 која је донета 26. маја 2003. године)

800.000 до 3 милиона становника, NUTS 3: 150.000 до 800.000 становника. Уз то свака од земаља – чланица може увести и додатне нивое, по основу посебне одлуке, тј. испод нивоа NUTS 3 (Вујошевић М. 2004).

Метод за дефинисање модела територијалне организације Србије требало би да се заснива на принципима *децентрализације* - путем активирања свих локалних заједница, односно *централизације* - путем дефинисања свих инструмената за очување интегритета целине и *придруживања* у правцу Европске уније са обезбеђивањем примене европских критеријума. *Децентрализација* би обухватала дефинисање основних територијалних јединица, њихове величине и права и обавеза. Под *централизацијом* би се подразумевало утврђивање права државе за управљање целином, као и критеријума и индикатора за оцену успешности избалансираног регионалног развоја. *Придруживање* значи адекватну примену европског модела територијалне организације, као и успостављање механизма за контролу регионалног развоја, односно трансграничне, трансрегионалне и транснационалне кооперације региона.

Нема сумње да ће се територијална организација Србије, коју треба спроводити у циљу успешне међурегионалне сарадње, одвијати уз поштовање европских критеријума. Србија треба да размотри такве облике организације који ће најбоље одговарати како држави као целини, тако и њеним саставним деловима. При томе се узима у обзир чињеница да се неки простор "може третирати као регионална целина отворених граница са повратним међурегионалним утицајима, ако у њему делује снажно развијен урбани центар или центри изражених урбаних карактеристика у погледу функција које обављају и подручја на која утичу својим развојним импулсима" (Дерић Б., Перишић Д. 1996). Аутори овог рада, такође, заступају становиште да се издвајање територијалних јединица и њихова величина заснивају на концепту нодалне регионализације, јер окосницу просторне структуре неког подручја сачињавају градови, као центри за које се функцијски везују сва остала насеља, без обзира на начин спровођења те организације.

Комплексно спроведен модел територијалне организације не прети сецесијом, већ повећава кохерентност државе, а поступак регионализације не значи да представља аутоматску децентрализацију. Основни принцип на којем се заснива модел територијалне организације националне територије и подручја региона, односно зоне Коридора, је комбинована и истовремена примена децентрализације и

централизације, што подразумева и регионализацију (окрузи и макрорегион), као и локалну самоуправу у центрима или заједницама насеља (општине и локалне заједнице). Територијална организација може да се врши као акт рационализације државе, дефинисан вољом државних институција, али је могуће овакав принцип организовања државе остварити сусретно - одозго, са нивоа државне управе и одоздо, са најнижег нивоа локалне самоуправе. Ради ефикаснијег управљања сви нивои требало би да полажу право на аутономију, чији носиоци треба да буду грађани у новоформираним општинама, као најнижим јединицама у територијалној организацији Републике, односно (Региона), чији су само делови општине на територији Коридора.

Полазна основа за налажење решења територијалне организације подручја Коридора заснива се на хијерархији центара и њиховим функцијским подручјима, при чему прагови развоја активности и њихових организационих јединица треба да буду контролни, коректурни критеријуми за издвајање нодалних јединица различитог хијерархијског нивоа. Сви нивои у систему морају међу собом да буду просторно-функцијски усклађени и уклопљени, али и довољно флексибилни за будуће промене на интересној основи, док би њихов број и величина оквирно били регулисани законом.

Будућа територијална организација насеља

У зависности од структуре, величине гравитационе зоне и других фактора, на подручју Коридора и у окружењу, у складу са Просторним планом Републике Србије (1996), се издваја више *нивоа центара*:

- центар државног и међународног значаја – Београд,
- макрорегионални центри - Ниш и Нови Сад,
- регионални центри – Суботица, Сремска Митровица, Смедерево, трограђе Јагодина-Туприја-Параћин, Пирот, Лесковац и Врање, са гравитационим зонама које обухватају три и више општина,
- субрегионални центри – Врбас, Младеновац и Смедеревска Паланка, са гравитационим зонама које покривају и делове подручја суседних општина,
- већи и развијенији градски центри са израженим централним функцијама – Бачка Топола, Шид, Инђија, Кањижа, Србобран, Велика Плана, Алексинац,

- градски центри са развијеном структуром услуга – Сремски Карловци, Свилајнац, Бујановац, Прешево, Владичин Хан, Власотинце, Бела Паланка и Димитровград,

- општински центри који се још увек нису формирали као градска насеља – Баточина, Лапово, Сопот, Гацин Хан, Дољевац, Меровина, Ражањ, Ћићевац, Мали Иђош, Пећинци, Темерин,

- центри заједнице сеоских насеља.

Мрежа секундарних општинских центара и центара заједнице села само се назире и тек је у првом стадијуму формирања.

Према перспективама европског просторног развоја (ESDP, 1997) утврђују се, такође, категорије урбаних центара у складу са сценаријима развоја полицентричног приступа.¹⁴

На територији Војводине, с обзиром на ретку мрежу великих сеоских насеља, од по неколико хиљада становника, нема основе да се формирају секундарни центри са заједницом насеља. У војвођанским општинама готово да свако сеоско насеље предствља самостални центар.

Као секундарни центри у општинама на територији општина у делу коридора у долини Велике Мораве су велика (преко 3.000 становника) или већа сеоска насеља (између 2.000 и 3.000 становника), са вишим степеном функционалне самосталности. То су у првом реду насеља у смедеревском Поморављу, између Смедерева, Смедеревске Паланке и Велике Планае, која су се развијала дуж старог цариградског друма и представљају својеврсну зону поларизације, формирану изван општинских центара, и то: Враново - Мала Крсна – Скобаљ – Осипаоница – Лугавчина - Сараоци (општина Смедерево) и Лозовик – Милошевац – Трновче – Крњево - Велико Орашје (општина Велика Плана), затим Марковац, Лапово и у Багрданској клисури Брзан и Милошево. Јужније, неколико секундарних центара на коридору су: Рибаре и Мајур (општина Јагодина), Мијатовац (општина Ћуприја), Сикирица, Дреновац (општина Параћин), Појате и сл.

У долини Јужне Мораве, низводно од Ниша у зони коридора, као већа насеља издвајају се Горња Топоница, Тешица, Житковац,

¹⁴ урбана подручја – центри интернационалног значаја (глобални градови, метрополитенске регије, главни градови), урбани центри на националном нивоу (периферни градови са слабије развијеним урбаним функцијама, стари индустријски градови), урбани центри на регионалном нивоу (регионални градови у централним областима, регионални градови ван централних области, средњи градови у претежно руралним подручјима).

Мозгово, Витошевац и др. Јужно од Ниша као центри заједнице села у формирању или са добрим изгледима за формирање у зони коридора су: Пуковац, Мелошиште и Белотинац (у општини Дољевац), Топоница (у општини Гацин Хан), Доња Лакошница, Печењеваце, Мала и Велика Грабовица, Грделица и Предејане (у општини Лесковац), Врањска Бања (у општини Врање), Осларе и Биљача (у општини Бујановац), Жујице и Трнава (у општини Прешево).

У делу коридора у долини Нишаве као центри заједнице насеља или секундарни центри издвајају се: Нишка Бања, затим Горњи Матејевац (општина Ниш), Црвена Река и Чифлик (општина Бела Паланка), Темска и Суково (општина Пирот) и Жељуша (општина Димитровград).

Поред поменутих нивоа центара у широј зони Коридора се могу издвојити и различите врсте специјализованих центара. Интензивирање транспорта на магистралним правцима омогућиће даље јачање и уређење специјализованих центара као што су – бањски (Бања Палић, Паланачки кисељак, Сокобања, Рибарска Бања, Нишка Бања, Сијаринска Бања, Врањска Бања, Бујановачка Бања, Островичке Терме, Звоначка Бања), робно транспортни (Суботица - Нови Сад – Београд - Ниш – Пирот, Ниш - Врање, Београд - Сремска Митровица), погранични (Хоргош, Келебија, Батровци, Градина, Табановци), туристички, спортско-рекреативни центри и друге зоне природних вредности и непокретних културних добара.

Тенденције развоја и организације насеља у зони Коридора

Развојно-пропулзивна улога Коридора Х има вишеструке и, донекле, супротне утицаје на развој и уређење села на подручју Коридора и у окружењу, који се, са становишта очувања примарне функције сеоских атара као система пољопривредног земљишта, могу поделити на две основне групе:

1. фактори деструкције традиционално формираних сеоских заједница и функционалне организације насеља, у првом реду услед проласка Коридора, стихијног заузимања пољопривредних површина за стамбену изградњу, подизања привредних објеката, оснивања депонија и сл, а затим и услед губљења економског интереса једног дела власника пољопривредних фондова за обављање пољопривредних делатности, некритичког преузимања градских узора живљења и сл.

2. стимулативни фактори опстанка и развоја села према моделу интегралног руралног развоја, којим се обезбеђује економски просперитет и демографска стабилност сеоског становништва, на бази успостављања комплементарних односа између пољопривредних и непољопривредних делатности, паралелно са јачањем локалне иницијативе.

У складу са производним и комуникационим погодностима, у долином делу смештена су сва већа насеља и главне саобраћајнице Поморавља. Привлачна снага моравске осовине развоја и изградње планираних магистралних инфраструктурних система условиће настављање тенденција концентрације на релативно уском подручју у зони Коридора и око регионалних центара, као и у војвођанском делу, где постоје услови за ширење насеља и ван уже зоне Коридора.

У зони утицаја инфраструктурног коридора у функцији транзитног туризма (задржавање са најмање једним ноћењем) и транзитне рекреације (задржавање без ноћења, по правилу 0,5 до 6 часова) у складу са Просторним планом Србије предвиђени су туристички и рекреативни садржаји градских туристичких центара, бања, места и предела.

Максимално оптерећење аутопута транзитним туристима који ће посећивати градске туристичке центре, бање и места са туристичком функцијом у ширем заштитном појасу аутопута, дугорочно се процењује на око 30% укупног протока на аутопуту у летњој сезони, односно око 15% у зимској сезони.

Становништву у насељима која ће бити угрожена неопходним расељавањем, обезбедиће се услови за минимизирање негативних последица изградње инфраструктурних система као и компензације на неки од следећих начина – заменом земљишта, објеката или накнадом тржишне вредности непокретности у новчаном износу. Регулационим плановима насеља испитаће се могућност да се услови за пресељење и минимизирање негативних последица обезбеде у оквиру матичних насеља.

Мере за решавање проблема бесправне изградње не би требало да обухвате изразито радикалне и репресивне подухвате, које би још више усложиле ситуацију, него би се овај проблем решавао на основу израде дугорочних програма и закона. Само објекте који се налазе на виталним деловима територије, односно који угрожавају јавни интерес потребно је уклонити. На време је потребно откупљивати земљиште за објекте јавне намене како би се заштитило од дивље градње. У вези са

тим, потребно је извршити конверзију пољопривредног земљишта у градско грађевинско земљиште у контактним зонама градова и тиме «захватити» положајну ренту. Проблема је потребно решавати као дугорочне програме и уз разне компензације држава би требало да понуди више могућности за индивидуалну градњу на подручјима на којима треба да се ураде регулациони планови (Жегарац З. 1998).

Како је овим истраживањем обухваћен релативно узак појас који захвата само општине на линијском систему, он не представља заокружен привредни простор нити целину у смислу организације јавних служби. Због тога ће се регионалним просторним плановима и програмима ближе дефинисати размештај производних активности и функционисање јавних служби у циљу превазилажења разлика у развијености појединих подручја.

Реално је очекивати да ће растом бити захваћен простор око постојећих урбаних подручја. Нови раст ће пратити промену значаја и функција појединих саобраћајних праваца, тако да се може очекивати концентрација становништва и активности дуж јаким саобраћајних осовина и око главних приступних тачака саобраћајном систему, као што су железничке станице и приступне саобраћајнице на аутопут.

На овим осовинама развоја на помолу су и пројекти који се односе на привредни развој центара на Коридору, што представља велику шансу за њихов даљи развој. Ови пројекти се односе на изградњу пословних, индустријских зона за средње и мале компаније, изградњу услужних и пратећих објеката инфраструктуре, као и формирање логистичке зоне дуж Коридора. Ауто-пут Београд-Нови Сад - Суботица је у завршној фази, на помолу је изградња заобилазнице око Београда, а изградња ауто-пута кроз Сићевачку и Грделичку клисуру је највећи проблем, с обзиром на превазилажење високог прага финансијског ограничења.

Могућности за развој сеоских насеља

За све време развоја после Другог светског рата, а нарочито на почетку, село и пољопривреда су били основа и извор за задовољавање огромних захтева, од хране и других потреба до радне снаге из које је требало да се створи радничка класа са класним обележјем, а све у циљу опстанка и развоја социјалистичког система и општег напретка друштва. Пошто је индустријализација друштва била општи приоритет

село је стагнирало, а самим тим и назадовало, посебно при упорном покушају да се и оно социјализује преко сеоских радних задруга. У почетку, делимично присилна, емиграција у градове је временом постала снажан процес који је ескалирао и одласком сеоског становништва на рад у иностранство. Унутрашњи сплет догађаја – распад СФРЈ, преображај друштвених односа и општа криза система, као и спољни утицаји – економска блокада притисци и рат – допринели су даљем процесу емиграције са села, стагнирању села, а самим тим и његовом назадовању, старењу и пустошењу.

За потребе решавања проблема на сеоском подручју потребно је дефинисати циљеве који се односе на задржавање становништва на селу и за даљи развој ових насеља. Концепција развоја села полази од начела вишефункционалног развоја. Под њом се подразумева комбинован развој пољопривреде и других привредних и услужних делатности ради запошљавања на селу. Остваривање овакве концепције претежно се заснива на повезивању села у систем насеља и комуникација са центрима вишег реда, као и на активирању локалних развојних потенцијала сеоских подручја.

Повезивање насеља у систем значи формирање секундарних центара на нивоу општина и центара заједница насеља. Центри заједнице села покривали би гравитационо подручје са 3.000 до 10.000 становника. Свако насеље у систему имало би одређену улогу која би му одговарала по функцији (Којић Б. 1972). Мала села испод 300 становника не треба чувати од гашења, осим ако су на стратешким локалитетима или локалитетима са посебним природним ресурсима, када треба решавати њихов статус државним стимулисањем или акцијом локалне самоуправе. Предуслов за ефикасно спровођење таквог система насеља и активирања развоја локалних потенцијала села је у укидању континуиране комуникационе изолованости села у односу на град.

Развој сеоских насеља и подручја, као нових вишефункционалних производних простора, и јачање економске снаге сеоских домаћинстава представља најзначајније питање будућег равномерног регионалног развоја. Да би се то постигло потребно је испунити следеће услове:

- укрупњавање поседа, уз различите мере подршке,
- подизање друштвеног стандарда и јавних комуналних служби на селу,

- трансфер вишка пољопривредног становништва у непољопривредне или мешовите делатности,

- Развијање прерађивачких капацитета полупрераде у селима, посебно у центрима заједнице села, који су производним системима повезани са градовима,

- Диверзификација пољопривредне производње према физичко-географским условима.

Развој и уређивање села третира се интегрално са организацијом и уређивањем сеоског атара, као простора непосредног ресурса сеоских насеља. Ово је важно због очекиваних промена у привредној структури села и развоја непољопривредних активности, односно развоја сеоског подручја као вишефункционалног производног простора.

Домаћинства са мешовитим приходима треба подстицати на запошљавање ван пољопривреде на сеоском подручју. Тако би се смањио притисак на градове у погледу запошљавања, стамбене делатности, комуналних фондова, јавних служби и др. С друге стране, повећала би се разноврсност структуре активности у селима. Раст алтернативних у односу на пољопривредне изворе прихода неопходан је на подручјима мање погодним за пољопривредну производњу.

Развитак вишефункционалних делатности у тесној вези је са развојем малих предузећа. Мала привреда може обухватити (Паћен Љ. 1987): производне активности у функцији прераде пољопривредних производа, услужне активности у функцији одржавања пољопривредних уређаја, развој домаће радиности, развој производних капацитета у селу као погона градске индустрије, развој сеоског туризма који захтева развој пропратних садржаја и сл.

Велики подстицај развоју мале привреде треба да пружи друштвени и приватни сектор привреде, као организатор и купац тих производа. Држава, такође, мора стимулисати развој мале привреде и других делатности (преко дозволе за рад, пореске политике, гаранције трајности обављања делатности и сл.). Посебни подстицаји треба да се дају повратницима из иностранства, да се окрећу делатностима на сеоском, а нарочито на најмање развијеном подручју (сеоска насеља у Понишављу и у долини Јужне Мораве), уз повољнији увоз опреме и сировина, пореских олакшица и сл. Међутим, даљи развој села не може се заснивати само на пасивном односу очекивањем помоћи, већ на

комбинацији државних и регионалних стимулација и локалне иницијативе.

Мање повољни услови за земљорадњу (сеоска насеља на појединим сегментима Коридора, нпр. у подручју Сићевачке и Грделичке клисуре) намећу сеоски туризам као алтернативну делатност. Овакав вид туризма у садашњим условима ниског стандарда има предност, јер (Кабиле Ј. 1978): има ниже цене услуга, пружа услове за краће боравке на мањим дистанцама од града, омогућује хуманије контакте између домаћина и госта, подстиче активирање вредних мотива на сеоском простору, оживљава интерес за рекреацију, има понуду током читаве године и сл. У заосталијим селима на овом простору постоје извесне тешкоће за развој туризма. Оне се односе на ниску опремљеност насеља комуналним фондовима, недовољну искоришћеност постојећег радног фонда, опадање младог становништва, ниску креативност становништва, недостатак услуга, и сл. И у овој варијанти развоја села држава треба да омогући пореске и кредитне олакшице даваоцима услуга туристима. Опасност од масовнијег, концентрованог, туризма огледа се у угрожавању природне средине, етничког и архитектонског наслеђа и непланској изградњи објеката за потребе туризма (Тошић Б. 2001а).

Развој села до сада дао је значајније резултате у оним насељима у којима се полазило од научних сазнања о просторном планирању и уређивању простора на концепту полицентричног развоја. При планирању полази се од рационалног коришћења простора и производних ресурса, изградње стамбене и комуналне инфраструктуре и потребе за планском градњом нових објеката привреде и јавних служби.

Будући развој сеоских насеља захтева планирање опремљености различитим садржајима и капацитетима (табела 10). Приказане врсте функција и објеката планирају се зависно од локалних услова (природа подручја, карактеристике сеоских насеља, демографске карактеристике, привредна оријентација подручја) и нивоа интереса шире друштвене заједнице и локалне самоуправе.

Табела 10 – Потребна опрема сеоских насеља

Врста функције	Центар заједнице села	Сеоско насеље
Образовање и култура	Матична основна школа Дечја установа Дом културе	Основна школа
Здравство, дечја и социјална заштита	Здравствена станица Стоматолошка ординација Апотека Ветеринарска аптека Дечји вртић	Амбуланта Апотека
Физичка култура и рекреација	Мањи спортски центар базен	Игралиште
Комунални фонд	Сервис за одржавање стамбених зграда Каптиран извор – сепаратни водовод	Ваздушна ниска напонска мрежа Каптиран извор – сепаратни водовод
Друштвено-јавне службе	Друштвено-политичка организација Испостава банке са штедионицом	Месна канцеларија
Трговина	Мањи тржни центар Самопослуга Продавница грађевинског и другог материјала	Продавница мешовите робе
Угоститељство	Ресторан	Бифе
Занатство	Сервис за кућне апарате	Традиционалне занатске услуге
Саобраћај	Филијала транспортног предузећа Аутобуска станица Пошта	Стајалиште
Туризам	Мотел за транзитни туризам	Приватни смештај
Грађевинарство	Филијала предузећа	-
Индустрија	Мање предузеће или филијала	-
Пољопривреда	Комплекс земљорадничке задруге Већи складишни простор	Мањи складишни простор
Шумарство	Филијала предузећа	-

Уз истовремено уважавање улоге и значаја пољопривредне производње за очување еколошких, пејзажних и културолошко-историјских вредности укупног простора, и плански документи за ово

подручје, утврђују сличне критеријуме за уређење села и руралних подручја¹⁵:

- концепт развоја, уређења и функционалног опремања сеоских насеља засниваће се на одређивању његовог места у систему центара заједнице села, побољшавању услова живљења на селу и на унапређивању општих амбијенталних и пејзажних вредности руралног простора, при чему се морају уважавати и жеље становништва,

- унапређивање стања пољопривредног земљишта засниваће се на разради комплексних програма уређивања система село-атар, као органске целине која обухвата производне функције пољопривреде, шумарства, рибарства, индустрије, сервиса и занатства, а затим и друштвено-економске функције услужних делатности и јавних служби,

- подржаваће се процес укрупњавања и консолидације поседа развојно перспективних породичних газдинстава, без обзира на њихов актуелни социо-економски статус, односно изворе прихода, свим мерама техничко-организационе, економске, социо-психолошке и медијске природе,

- спровешће се увођење савремених здравствено-хигијенских стандарда у опремање сеоских домаћинстава и стајског простора, нарочито у погледу снабдевања водом и санитације отпадних вода, стајског ђубрива, стоке и сл,

- подстицаће се и промовисати реafirмисање вредности народне архитектонске баштине и локалне традиције у уређивању и опремању кућа и дворишта, уз истовремено селективно увођење савремених естетских садржаја у сеоски амбијент и

- обезбедиће се заштита сеоских подручја и насеља од негативних утицаја Коридора.

¹⁵ Простони план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница пута Суботица-Нови Сад-Београд, (2001) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Простони план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-70, деоница граница Хрватске-Београд (Добановци) (2001а) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Простони план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница Београд-Ниш (2001б) нацрт плана, радни материјал. ИАУС, Београд.

Нацрт Простоног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске

Нацрт Простоног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница БЈР Македоније, Београд 2000.

Промене у структури сеоских насеља обележиће наставак већ започетог процеса демографског пропадања (гашења) великог броја малих насеља, с једне, и формирање мањих центара са обележјима урбане структуре на руралном подручју, с друге стране.

Пораст укупног броја становника очекује се у општинама Врбас, Стара Пазова, Темерин, Нови Сад, Сремска Митровица и Инђија, а у осталим општинама се наставља депопулација. На територији Централне Србије у највећем броју општина до 2011. очекује се пад становништва, изузев у општинама Сопот, Бујановац, Врање, Прешево, Лесковац, Ниш, Смедерево, Параћин, Јагодина и Ћуприја, због близине Београда, због знатног удела албанског становништва или зато што се ради о општинама са већим градским центрима.

Под процесом формирања руралних центара подразумева се њихово пререструктурисање са становишта заступљености друштвено-економских активности, тако што ће се у њима развијати и неаграрне делатности (занатство, ситна индустрија, угоститељство и остале услужне делатности). Степен ових промена зависиће од величине и позиције центра у мрежи насеља, односно - положаја у односу на инфраструктурне системе, у првом реду саобраћајне. Формирање већег броја оваквих центара са полифункционалним одликама захтева виши ниво друштвено-економске развијености, а имаће позитивне ефекте у смислу смањивања потреба за транспортом, успоравањем динамике раста већих урбаних центара, побољшавањем квалитета животне средине у насељима и сл.

Заштита насеља у близини Коридора

За насеља која се делом налазе у ширем заштитном појасу планираног аутопута и пруге за велике брзине, посебним пројектима утврдиће се негативни утицаји на животну средину и спровести мере заштите.

Насеља се штите од негативних утицаја инфраструктурних система који су изражени кроз ефекте буке, вибрација, аерозагађења и опасности од акцидената, изградњом обилазнице аутопута изван грађевинског подручја градова и обилазница на магистралним путевима.

Уколико изградња обилазница није изводљива у планском периоду, насеља се штите¹⁶:

- измештањем свих стамбених објеката који се налазе на удаљености мањој од 50 m од ограде аутопута, односно 25 m од ограде пруге, уколико се за њих не може обезбедити заштита од буке, вибрација и аерозагађивања применом техничких мера заштите,

- обезбеђивањем техничких мера заштите од буке, вибрација и аерозагађивања свих стамбених објеката који се налазе на удаљености мањој од 300 m од трасе аутопута, односно 200 m од последњег колосека,

- обезбеђивањем минималне удаљености магистралног гасовода од стамбених објеката која износи 30 m, као и спровођењем мера заштите за оне удаљене од 30 m до 200 m од трасе гасовода.

У случају када је траса аутопута у грађевинском подручју насеља:

- предузимаће се мере заштите од буке, вибрација и загађености ваздуха свих постојећих и планираних стамбених објеката који се налазе у ширем заштитном појасу, односно на удаљености мањој од 300 m од трасе аутопута, и

- сви стамбени објекти који се налазе у непосредном заштитном појасу, а на удаљености мањој од 50 m од ограде аутопута, измештаће се на друге локације у грађевинском подручју истог (матичног) насеља, уколико се техничким решењима не може обезбедити одговарајућа заштита од негативних утицаја аутопута (од буке и аерозагађивања).

У случају када је траса пруге за велике брзине у грађевинском подручју насеља:

- предузимаће се мере заштите од буке и вибрација свих постојећих и планираних стамбених објеката у ширем заштитном појасу, односно на удаљености од 100 m од последњег колосека,

- сви стамбени објекти који се налазе у непосредном заштитном појасу, односно на удаљености од 25 m од ограде пруге, измештаће се на друге локације у грађевинском подручју истог (матичног) насеља, уколико се техничким решењима не може обезбедити адекватна заштита од негативних утицаја пруге (од буке и аерозагађења),

- није пожељно постављање коридора разводног гасовода од 50 bar у грађевинском подручју насеља, а када то није могуће избећи обезбедиће се минимална удаљеност гасовода од најближих стамбених

објеката од 30 m, као и неопходне мере заштите од акцидента у ширем заштитном појасу на удаљености од 200 m и

- коришћење, изградња и уређење простора у коридорима планираних магистралних инфраструктурних система на грађевинском подручју насеља одвијаће се према правилима, смерницама и условима утврђеним планом и законом.

¹⁶ ibid

ЗАКЉУЧАК

Дунавско-моравски, укључујући и савски и нишавски, правац има изузетан значај за Републику Србију. Овим правцем пролазе међународни коридори који омогућавају директно укључивање Србије у мрежу европских путева, а тиме је он и кључни фактор интегрисања Републике у шире окружење.

Мрежа насеља и центара на Коридору се поклапа са просторном дистрибуцијом веома повољних природних карактеристика и положајних услова за развој и изградњу градова и саобраћајница. Ова сагласност више је била изражена на територији Централне Србије, где размештај геопотенцијала није равномеран. Низови градова, полова развоја и раста и најважније саобраћајнице поклопили су се са долинама најважнијих река, великих удолина и котлина. То су појасеви са најповољнијим условима за развој привредних делатности, већих градова или гушће мреже мањих центара и других насеља. Како је у Војводини размештај геофактора прилично равномеран, а разлике између појединих њених делова у садржају и намени ресурса су далеко мање, веза између шеме мреже осовина и размештаја фактора за развој градова је и мање изражена.

Простор Коридора располаже одличним условима за развој привреде (пољопривреда, енергетика, индустрија и сл.), што је битан чинилац за насељавање и развој мреже насеља. Међутим, предности простора до сада нису у довољној мери валоризоване, што се потврђује подједнаким или неповољнијим економским индикаторима везаним за ово подручје у односу на републички просек.

У општинама Коридора више од половине насеља чине она која имају до 500 становника. Релативно је мали број већих сеоских или

градских насеља, са преко 5.000 становника. Депопулација захвата све већи број насеља (само трећина насеља имала је стагнацију или пораст становништва, што се махом односи на центре, већа насеља или на подручје Војводине). Сличан процес, међутим, се дешава и у градовима који, због колапса привреде, нису били у могућности да прихвате ново становништво из руралних насеља. Како је на целом простору негативан наталитет, становништво стагнира чак и у већим центрима. Најбројнији су центри са 10.000 до 20.000 становника.

Градови су се у протеклом периоду испољавали као значајни центри рада који су својом развојном снагом утицали на промену околних насеља. Већина околних насеља градова у другој половини двадесетог века имала је изразите популационе и структурне промене са израженом деаграризацијом и са великим уделом дневних миграната. У зависности од околних - приградских насеља, у зависности од промена у њима, како структурних тако и морфолошких, које су се одвијале упоредо са развојем града, могу се издвојити четири стадијума и прелазних облика у развоју града. Дуж најважнијих саобраћајних праваца развили су се, дакле, гушћи низови система центара и околних насеља, који се налазе у другом, трећем или четвртном стадијуму развоја, или у некој од прелазних фаза између ових стадијума. Уз ове осовине формирали су се појаси веће концентрације становништва и непољопривредних делатности, а око знатног броја градова настала су подручја са јачим или слабијим интензитетом новијих тенденција у променама насеља.

Окосницу система осовина у Војводини и Централној Србији сачињавао је низ центара, повезан магистралном путном и железничком саобраћајницом европског значаја – делом Коридора X и VII. Ова осовина повезује главне центре у Бачкој (Суботицу и Нови Сад) са Београдом, далеко најзначајнијим центром развоја у Србији, и даље долином Велике и Јужне Мораве где се налази Ниш.

Значајан положај Београда и његова функцијско-просторна организација уско су повезана са просторном организацијом долина Дунава, Саве, Велике Мораве, Колубаре, Срема и јужног Баната. Административно подручје београдског региона је свакако мање од оног подручја које би се могло сматрати метрополитенским, нарочито кад је реч о војвођанском делу. Зато је метрополитенско подручје Београда још увек недефинисано, а обухватило би већи број општина од садашњег административног подручја.

Функцијска зона два макрорегионална центра - Новог Сада и Ниша знатно превазилази подручје Коридора. Исто важи и за већину регионалних центара (за Суботицу, Лесковац, Врање, Пирот и за трограђе Јагодина-Ћуприја-Параћин).

Претварање осовине раста у осовину развоја јасно се испољавало у делу система везаном за долину Јужне Мораве. На овој осовини је најзначајнији Ниш, а истичу се и Лесковац и Врање. Мање је развијен систем центара у долини Велике Мораве. Од осам градова средње величине или малих, у овом појасу су само два (Смедерево и Јагодина) почетком деведесетих година двадесетог века имала карактеристике центара развоја. Сремска осовина и осовина развоја у долини Нишаве се везују за овај меридијански правац развоја и на њима се налазе градови-центри развоја или раста средње величине или мали градови.

У условима линијског простора насеља тешко могу функционисати као јединствен систем. У циљу одвијања процеса интеграције морала би да постоји просторна усаглашеност, односно потупно уклапање свих делова једног функцијског подручја неког центра, које је свакако шире од зоне Коридора, у територију одговарајућег макрорегиона.

Коридори, као и сам речни ток, могу се испољити као ограничење у гравитационом функционисању насеља. Интересно удруживање насеља на локалном нивоу са једне стране реке довешће до интеграције са суседним урбаним системом, односно са његовом административном јединицом. Ово ће се нарочито догодити код новоформираних општина које за постојеће центре округа имају градове са супротне стране реке или коридора. Ови проблеми најмање су изражени на подручју Војводине, с обзиром да Коридор не прати речни ток, а и највећи број насеља се не налази непосредно уз Коридор.

Поменуте дилеме се превазилазе адекватном територијалном организацијом подручја која треба да се дефинише паралелно са регионализацијом Србије. Основни циљеви организације будуће мреже насеља треба да се спроводе концепцијом децентрализоване концентрације становништва и делатности у хијерархији центара. Основу концепције чине заједнице насеља, односно удруживање од нижег ка вишем нивоу. Она је проистекла из проблема који се јављају у сеоским насељима и из чињенице да су овакве заједнице неопходан услов за организацију територије према одговарајућим европским стандардима. Просторне јединице се одређују у складу са

критеријумима регионалне поделе Европске уније, а према номенклатури од три до пет нивоа на основу величине територијалне управе, односно према броју становника.

Основни циљеви даљег развоја насеља свODE се на превазилажење свих проблема везаних за недостатак јавних служби у центрима нижег ранга, као и за развој сеоских подручја, како би се спречио процес депопулације. Поред тога, будуће мере развоја се односе и на решавање проблема бесправне градње, нерационалног заузимања земљишта индивидуалним стамбеним објектима уз саобраћајнице, као и на дефинисање грађевинских рејона насеља. Еколошка заштита насеља у ширем, дефинисаном појасу Коридора спроводи се у складу са законским мерама заштитног појаса.

Формирање и јачање попречних осовина развоја (тимочка, западноморавска, средњесанатска, косовска) од великог су значаја, јер би повезивале истраживани простор Коридора. Овакав развој система осовина значајне густине омогућио би прерастање постојеће просторне структуре Србије у највиши стадијум њене орагнизације, засноване на просторним ареалима – регионима развоја.

Литература

Бојовић Б. (1996) – *Развој и уређење метрополских подручја у свету*. Монографија Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора 1, ИАУС, Београд.

Бојовић Б. (1997) – *Београд као подручје високе урбане концентрације*. Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, књ. 2, ИАУС, Београд (стр. 203-218).

Бојовић Б., Боровница Н. (1998) – *Београд и његово метрополско подручје*. Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, књ. 3, ИАУС, Београд (стр. 137-170).

Bursać М. (2001) *Natural Touristic Potentials and development of Rural areas on Stara Planina in Serbia*. Балканска научно-пратическа конференција, Природнијат потенцијал и устојчивото развитие на планинските райони, Бугарска Академија на науките - Географски институт Софија (стр. 219-229).

Велмар-Јанковић С. (1995) – *Бездно*. Време књиге, Београд.

Вељковић А. (1968) – *Мрежа градова у ужој Србији, Војводини и Космету*. Специјалистички рад, Београд.

Вељковић А. (1986) – *Град – пол развој у мрежи насеља*. «Саопштења 17», Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.

Вељковић А. (1991) – *Градови – центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије*. Зборник радова Географског института «Јован Цвијић» САНУ, књ. 43, Београд (стр. 161-195).

Вељковић А., Јовановић Р., Тошић Б. (1995) – *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*, Посебна издања Географског института «Јован Цвијић», САНУ, књ. 44, Београд.

Вељковић А. (1998) – *Типови региона и њихова примена у просторном планирању*. Географска структура и регионализација Србије II. Посебна издања Географског института «Јован Цвијић», САНУ, књ. 53, Београд (стр. 1-30).

Вујошевић М. (2004) – *Институционални и организациони аранжмани за управљање развојем Београда: подела надлежности и овлашћења између локалног/општинског, метрополитенског и регионалног нивоа*. Планирање развоја локалне заједнице, Географски факултет, Београд (стр. 60-97).

Давидович В. Г. (1971) - *О количественых закономерностях урбанизации в СССР*, у Проблеми урбанизации в СССР, Москва.

Дерић Б., Перишић Д. (1996) – *Критеријуми регионализације територије Србије*. Просторно планирање, регионални развој и

заштита животне средине, ИАУС, Посебна издања, књ. 28, Београд (стр. 7-13).

Дерић Б. (1998) – *Подунавско подручје у процесима међународног регионалног интегрисања Србије*. Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса. Удружење урбаниста Србије, Београд (стр. 5-11).

Дерић Б. (1999) – *Регионално-развојни аспекти јужноморавског сегмента међународног мултимодуларног коридора*. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 4, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш. (стр. 119-130).

Бурђев С. Б., Бубало М. (1999.): *Миграције становништва*. – Становништво Срема, ПМФ, Институт за географију, Нови Сад.

Ђорђевић Д., Тошић Д., Ђорђевић Ј. (1998) – *Нодални региони као модел за планирање Подунавља*. Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса. Удружење урбаниста Србије, Београд (стр. 207-211).

Жегарац З. (1998) – *Бесправна градња, легализација и планирање стратегије развоја града*. Стратегија развоја насеља Србије у новим условима. Удружење урбаниста Србије, Београд (стр. 137-146).

Ianos I. (2000) – *Processes of Integration and Fragmentation in Urban Systems. Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life*, IGU, Bucurest (pp. 67-76).

Кабилџо Ј. (1978) – *Мogućности развоја туристичких кретања на селу*. Туризмологија – зборник стручних и научних радова, бр. 9, Београд (стр. 23-43).

Кицошев С. (1999): *Историјско- демографски развој*. - Становништво Срема, ПМФ, Нови Сад.

Којић Б. (1970) – *Варошице у Србији XIX века*, ИАУС, Грађевинска књига, Београд.

Којић Б. (1972) – *Проблеми малог сеоског насеља*. Саопштења 3, Периодична издања ИАУС, Београд (стр. 72-75).

Lukić V., Matijević D. (2002): *Demografic Development and Functional Significance of Centers in Yugoslav Part of Branch C of Pan-European Corridor 10*, International Scientific Conference in Memory of Prof Dimitar Jaranov, Geographical institute BAS, Varna (pp. 54-62).

Лукић В. (2003): *Избегличке миграције из БиХ на територији града Београда у периоду 1991-2001*, магистарски рад, Географски факултет, Универзитет у Београду.

Максин-Мићин М. (2002) – *Компензације за ограничења у економском и социјалном животу*. Економски анали, бр. 155, Економски факултет, Београд (стр.111-127).

Максин-Мићин М. (2003) – *Урбани центри и магистрални инфраструктурни коридори*. Просторни развој магистралних коридора. ИАУС, посебна издања бр. 41, Београд. (стр. 179-205).

Матијевић Д., Лукић В. (2004) – *Центри Срема – њихов демографски и функционални значај на коридорима*, рад у рукопису.

Miletić R., Tošić V. (2003) – *Importance of the Danube-Morava Axis of Development in the Regional Integrative Processes of Serbia*. The Reconsideration of the Geographic Approach in the Context of Globalization. The 5th Edition of the Regional Conference of Geography »Geographic Researches in the Carpathian-Danube Space«. West University of Timisoara, Department of Geography. Timisoara (pp. 573-580).

Миљковић-Катић Б. (2002) – *Структура градског становништва Србије средином XIX века*. Историјски институт, Посебна издања, књ. 36, Београд.

Пађен Љ. (1987) – *Мogućности развоја мале привреде на сеоском подручју*. Гласник пољопривредне производње и пласмана, бр. 3-4. Саветовање Планирање развоја села, Београд (стр. 22-25).

Савић О. (1955) – *Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве*. Посебна издања Географског института «Јован Цвијић» САНУ, књ. 7, Београд (стр. 1-140).

Стаменковић С. (2001) – *Српска географска школа и изучавање насеља*. XIV конгрес географа Југославије, СГД, Београд (стр. 37-46).

Стојановић Б. (1990) – *Процес урбанизације*. Проблеми демографског развоја Србије. Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука, Универзитет у Београду, Београд.

Стојков Б. (2000) – *Процеси регионализације у земљама централне, источне и југоисточне Европе*. Гласник Српског географског друштва, св. LXXX, бр. 1, Београд (стр. 59-82).

Стојков Б. (2003) – *Регионализација као основа регионалног развоја Србије*. Регионално развојна проблематика Босне и Херцеговине и сусједних земаља у процесу приближавања Европској унији, Универзитет у Тузли, ПМФ, Одсек за географију, Тузла.

Стојков Б., Тошић Б. (2003) – *Београд и његов регион – mogućност нове територијалне интеграције*. Београд и његов регион, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд (стр. 1-21).

Тошић Б. (1996) – *Насеља Подрињско-колубарског региона*. Задужбина Андрејевић, Београд (стр. 1-126).

Тошић Б. (1998) – *Процес урбанизације у Србији у периоду после Другог светског рата*. Зборник радова Географског института «Јован Цвијић», САНУ, књ. 47-48, Београд (стр. 141-156).

Тошић Б. (2001) – *Интегралност урбаног система са освртом на Србију*. XIV конгрес географа Југославије, СГД, Београд (стр. 167-174).

Тошић Б. (2001a) – *Могућности за развој сеоских насеља у Србији*. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 6, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш (стр. 161-170).

Тошић Б., Милетић Р. (2002) – *Могући правци развоја граничних подручја Србије*. Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске, Географски факултет, Београд (стр. 139-154).

Тошић Б., Ђорђевић Ј., Матијевић Д. (2002) – *Градови Дунавско-моравске осовине развоја*. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 7, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш. (стр. 59-66).

Тошић Б., Ђорђевић Ј., Матијевић Д. (2003) – *Поморавље у територијалној организацији Србије*. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 8, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш. (стр. 141-148).

Тошић Б., Ђорђевић Ј., Матијевић Д. (2004) – *Карактеристике и могућности развоја насеља и центара Београдског региона*. Регионални развој и демографски токови балканских земаља, књ. 9, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш. (стр. 129-136).

Тошић Б., Ђорђевић Ј. (2004) – *Центри развоја Дунавско-моравског коридора*. Гласник српског географског друштва

Тошић Д. (2000) – *Градски центри – фактори регионалне интеграције Србије*. Гласник Географског друштва Републике Српске, св. 5, Бања Лука (стр. 83-96).

Fehre H. (1961) – *Die Gemeindetypen Nach Der Erwebsstern* – Ktur Der Wohnbevölkerung. Raumforschung und Raumordnung, Heft 3.

Хајдуковић – Јанев Д. (1980) – *Улога градова у регионалном развоју*. Економски институт, Београд (стр. 185-190).

Hardi T. (2000) – *The Urban Network Along the Danube as the Basis of Regional and Cross-Border Co-operation. Integrated Urban Systems and Sustainability of Urban Life*. IGU, Bucurest (pp 513-518)

Цвијић Ј. (1987) – *Балканско полуострво*. Сабрана дела, књ. 2, САНУ, НИРО «Књижевне новине», Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Clocke (1979) – *Key settlements in rural areas*. Methuen, London.

Ђурчић С. (2000): *Насеља Срема – географске карактеристике*, ПМФ, Институт за географију, Нови Сад

Планска и статистичка документација

ESDP (1997) – *European Spatial Development Perspective*. European Commission. First Official Draft, Nordwijk.

Општине у Републици Србији 2002. године (2003) РЗС, Београд.

РППАПБ (2004) – *Регионални просторни план административног подручја Београда*.

Попис 1991, становништво-пол и старост, подаци по насељима и општинама, СЗС Београд, књ. 4, 1993.

Попис 1991, упоредни преглед броја становника и домаћинства, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. године и станова 1971, 1981, 1991. године, по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1995.

Попис становништва, домаћинства и станова (2002), резултати по насељима, Републички завод за статистику, Београд.

Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница пута Суботица-Нови Сад-Београд, (2001) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-70, деоница граница Хрватске-Београд (Џобановци) (2001a) нацрт, радни материјал. Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад.

Просторни план подручја инфраструктурног коридора ауто-пута Е-75, деоница Београд-Ниш (2001b) нацрт плана, радни материјал. ИАУС, Београд.

Нацрт Просторног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш – граница Бугарске

Нацрт Просторног плана подручја инфраструктурног коридора Ниш – граница БЈР Македоније, Београд 2000.

Просторни план Републике Србије (1996), Службени гласник, Београд.

SUMMARY

Danube-Morava direction has a remarkable significance for the Republic of Serbia. This is the direction of international corridors enabling the direct inclusion of Serbia into the network of European roads, which makes it a key factor of integration of the Republic into its wider neighborhood.

Network of settlements and centres on the Corridor overlaps with the spatial distribution of very favourable natural characteristics and location conditions for the development and construction of towns and traffic communications. This matching is more conspicuous on the territory of Central Serbia, where the distribution of geo-potentials is not uniform. String of towns, poles of development and growth, and most significant traffic communications overlapped with the valleys of most significant rivers, great valleys and basins.

The area of the Corridor has excellent conditions for economy development (agriculture, energetics, industry, etc.), which is an important factor for settling and development of settlements network. However, the advantages of the area are still not adequately evaluated, which is proven by equal or worse economic indicators in comparison to the average in the Republic.

The studied territory covers the settlements in the municipalities on the route of the Corridor X on the territory of Serbia, as well as its two branches: Xb – through central Vojvodina, and Xc – in the valley of Nišava River (the railway is almost parallel with this road direction).

This linear area of 20.173 km² represents 26% of the Serbian territory (excluding the territory of Kosovo and Metohija, as the mentioned corridors do not pass across the territory of this southern province). The area has 44 municipalities, and ten municipalities of Belgrade town area are treated as

one territorial unit. According to the last census, from the year 2002, the population of 3.615.000 lives in this area (which is 48% of total population in Serbia), in 1.291 settlements (which is 27% of the total number of settlements in Serbia).

In the municipalities along the Corridor, more than half of settlements are those that have up to 500 inhabitants. The number of bigger rural or urban settlements, exceeding the population of 5.000, is relatively small. The number of depopulation settlements is increasing: only one third of settlements had the stagnation or increasing of population, which refers mostly to centres, bigger settlements or the area of Vojvodina. However, a similar process takes place in those towns, which, due to economic collapse, could not absorb new inhabitants from rural settlements. As the birth rate is negative in the whole area, the population is stagnant even in bigger centres.

There are 34 towns in this area, and they make about 80% of municipality centres. The axis of the centres network is a number of eleven urban settlements ranging in population from 10.000 to 20.000. There are 9 medium-sized towns (population 20.000 to 50.000) and also 9 smallest centres (population 5.000 to 10.000). Apart from Belgrade, as a two million population town, and two macro-regional centres with less than 200.000 inhabitants, the Corridor area (as well as Serbia as a whole) lack big towns with population between 300.000 and one million. The urbanization process is about 63% and it achieved its critical level, when slowing down is expected.

In the previous period, the towns were significant working centres that influenced the transformation of neighbouring settlements, by their developmental strength. Most of the neighbouring settlements, close to towns, were subject to striking population and structural transformations, with remarkable de-agrarization and great portion of daily migrants. Depending of outskirts – suburban settlements, and both structural and morphological changes in them, that were taking place simultaneously with town development, it is possible to differentiate 4 stages and their intermediate forms in town development.

Complete area of this axis is dominated by Belgrade metropolitan area, which takes advantages of its extraordinary positions on rivers Danube and Sava. This agglomeration, together with neighboring municipalities and centres, as well as Novi Sad agglomeration spreading towards Bačka Palanka, and Niš agglomeration in the Pomoravlje region, define the spatial-functional structure of the whole area.

Significant location of Belgrade and its functional-spatial organization is closely related to spatial organization of the valleys of the rivers Danube, Sava, Velika Morava, Kolubara, as well as with the regions of Srem and southern Banat. Administrative area of Belgrade region is, of course, smaller than the area that could be considered as metropolitan, especially when speaking of Vojvodina part. That is why the metropolitan area of Belgrade is still undefined, and it would certainly encompass greater number of municipalities than the present administrative area.

Functional zone of two macro-regional centres – Novi Sad and Niš – considerably exceeds the area of the Corridor. The same thing can be said for most of the regional centres (Subotica, Leskovac, Vranje, Pirot, and “triple-town” Jagodina-Čuprija-Paraćin). These zones are defined according to the following criteria, as it is defined in the Spatial Plan of the Republic of Serbia:

1. Significance and role of a town as a centre in settlements network:

In the domain of central functions:

- size of town
- degree of public services development

As a working centre:

- degree of working positions concentration
- zones of intensive relations (residence-work)

2. Significance and role of a town as a developmental centre:

Zones of intensive settlements transformations:

- population changes (direction and intensity of changes)
- intensity of functional structure transformation

3. Rational functions thresholds and maximum acceptable radius of gravitation zone:

- minimum number of service users in the zone of activity of each urban function and each hierarchic level of that function
- maximum acceptable time of commuting or distance from the border of function zone to the centre of function holders

4. Level of social-economic development of parts of territories:

- population density – settlements network density, especially the network of urban centres
- other criteria defining the level of economic development

5. Morphologic pattern of the area and conditions for connecting of narrow spatial units

6. Directions and zones of traditional relations of towns and settlements in a surrounding area

7. Principles of evenly balanced distribution of regional development.

Turning of growth axis into the developmental axis was clearly visible in the part of the system related to the valley of the river Južna Morava. Niš is the most significant on this axis, while Leskovac and Vranje are following. The system of centres in the valley of Velika Morava is less developed. Out of eight medium sized or small towns, only two (Smederevo and Jagodina) had the characteristics of developmental centres in the beginning of the nineties of the 20th century. Srem axis and developmental axis in the valley of the Nišava River are related to this meridian direction of development, and there are towns – centres of development or growth of medium size, or small towns.

In the conditions of linear space, it is difficult that settlements function as unique system. Aiming at the integration process, spatial synchronization is required. In other words, it is needed to fit all parts of centre functional area, which is certainly wider than the Corridor zone, into the territory of an appropriate macro-region.

Corridors, as well as the river course itself, can be a limitation in gravitational functioning of a settlement. Interest joining of settlements on a local level on one side of the river will lead to integration with a neighbouring urban system, or with its administrative unit. This will especially happen with new municipalities whose county centres are towns on the opposite side of the river or the Corridor. Such problems are the least present in Vojvodina, regarding the fact that the Corridor does not follow the river course, and most settlements are not situated exactly along the Corridor.

Mentioned dilemmas can be overcome with a proper territorial organization, which is to be defined in synchronization with the regionalization of Serbia. Basic aims of organization of the future settlements network should be carried out with the concept of de-centralized population and activities concentration, in the hierarchy of centres. The base of the concept is a settlement community – joining from lower to higher levels. This originated from the problems occurring in rural settlements, and from the fact that such communities are the necessary condition for territory organization according to the appropriate European standards. Spatial units are defined in accordance with the European Union criteria of regional division, according to the three or five-level nomenclature, with respect to size of territorial administration, or to the number of inhabitants.

Basic goals of further settlement development are basically directed to overcoming of all problems related to lack of public services in lower-level

centres, as well as to rural areas development, which would prevent the depopulation process. Aims of further development of centres are related to encouraging of macro-regional and regional centres development, in order to overcome as much as possible the dominant role of Belgrade. Directing the transformations in the structure of activities of smaller centres means achieving more favourable relations between production and non-production activities, which would decrease the population pressure on bigger centres. That would be one of the conditions for the development of better quality function structure in these centres, for the improvement of urbanistic situation and for solving of communal (infrastructure) problems. Besides that, future developmental measures are also related to solving of the problem of illegal construction, irrational occupation of land by individual objects along the traffic routes, as well as to the definition of construction zones in settlements. Ecological protection of settlements in wider, defined zone of the Corridor is carried out in accordance with the legal measures of protection zone.

Forming and strengthening of transversal axes of development (Timok, Zapadna Morava, Banat, Kosovo) are of great importance, because they would connect the studied area of the Corridor. Such development of the axes system of considerable density would enable turning of the present spatial structure of Serbia into the highest phase of its organization, based on spatial areas – regions of development.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

911.37(497.11)

ТОШИЋ, Бранка

Дунавско-моравски коридор: насеља /
Бранка Тошић, Драгана Матијевић, Весна Лукић. – Београд:
Географски институт “Јован Цвијић” САНУ, 2004
(Београд: Цицero). – 107 стр. : геогр. карте, табеле; 24 см. –
(Библиотека Посебна издања / Српска академија науке и уметности,
Географски институт “Јован Цвијић”; књ. 62)

На спор. насл. стр. : Danube-Morava Corridor.

- Тираж 200. – Напомене уз текст. – Библиографија: стр. 97-101. –
Summary.

ISBN 86-80029-32-7

1. Матијевић, Драгана 2. Лукић, Весна

а) Насеља – Дунавско-моравска област

COBISS.SR-ID 119455756